

**HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR ADLI
TEZİSLƏR TOPLUSU**

Qədim Diyar
Beynəlxalq Elmi Jurnalının
XÜSUSİ BURAXILIŞI

**COLLECTION OF THESES ON
HUMANITARIAN AND SOCIAL SCIENCES**
SPECIAL ISSUE OF THE
Ancient Land
International Scientific Journal

Bakı, Azərbaycan
22 sentyabr 2026

**HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR ADLI
TEZİSLƏR TOPLUSU**
Qədim Diyar
Beynəlxalq Elmi Jurnalının
XÜSUSİ BURAXILIŞI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/IL/HİETT/2026>

**COLLECTION OF THESES ON
HUMANITARIAN AND SOCIAL SCIENCES**
SPECIAL ISSUE OF THE
Ancient Land
International Scientific Journal

22 sentyabr 2026

Beynəlxalq indekslər / International Indexing

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© tezis.elm@gmail.com

© info@aem.az

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Vəqif SULTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Sədr müavinləri

Assoc. Prof. Dr. Yeganə QƏHRƏMANOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Assoc.Prof.Dr. Elvira HEYDƏROVA, Bakı Dövlət Universiteti /Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Elçin İSMAYİLOV, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Məsul katib

Prof. Dr. Kərim ŞÜKÜROV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan

Üzvlər

Prof. Dr. Rafail ƏHMƏDLİ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Himmet KARADAL, Bolu Abant İzzet Baysal Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Ziyabek KABULDİNOV, Ç. Vəlixanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun baş direktoru / Qazaxıstan

Prof. Dr. Mansur MUSAYEV, Sorbon Universiteti / Özbəkistan

Prof. Dr. Siham Abdulmejeed ZENGİ, Bağdad Universiteti / İraq

Prof. Dr. Əziz SANCAR, Çapel-Hill Şimali Karolina Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. Şovkat ŞARİPOV, Cizzak Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan

Prof. Dr. Elmira KHURİBAYEVA, K.Ş. Toktomamatov adına Beynəlxalq Universitet / Qırğızıstan

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova

Prof. Dr. Nigar GÖZƏLOVA, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Arzu SƏRDARLI, Kanada Birinci Millətlər Universiteti / Kanada

Prof. Dr. İlya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan

Prof. Dr. Yeganə İSMAYİLOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Zaur ƏLİYEV, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Qüdsiyyə QƏMBƏROVA, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Səkinə BAYRAMOVA, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Farizat KURAMAYEVA, Cusup Balasaqun Universiteti, Qırğızıstan

Assoc. Prof. Dr. Təranə NAĞİYEVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Vəfa ABDULLAYEVA – NƏBİYEVA, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

ORGANIZING COMMITTEE

Chair

Prof. Dr. Vagif SULTANLI, Baku State University / Azerbaijan

Vice-Chairs

Assoc. Prof. Dr. Yegana GAHRAMANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University

Assoc. Prof. Dr. Elvira HEYDAROVA, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Elchin ISMAYILOV, Nasimi Institute of Linguistics, ANAS / Azerbaijan

Executive Secretary

Prof. Dr. Karim SHUKUROV, A.A. Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS / Azerbaijan

Members

Prof. Dr. Rafail AHMADLI, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Himmet KARADAL, Bolu Abant Izzet Baysal University / Türkiye

Prof. Dr. Ziyabek KABULDINOV, Director General, Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology / Kazakhstan

Prof. Dr. Mansur MUSAYEV, Sorbonne University / Uzbekistan

Prof. Dr. Siham Abdulmejeed ZENGİ, University of Baghdad / Iraq

Prof. Dr. Aziz SANCAR, University of North Carolina at Chapel Hill / USA

Prof. Dr. Shovkat SHARIPOV, Jizzakh Pedagogical University / Uzbekistan

Prof. Dr. Elmira KHURIBAYEVA, K.Sh. Toktomamatov International University / Kyrgyzstan

Prof. Dr. Georgi DUKA, Academy of Sciences of Moldova / Moldova

Prof. Dr. Nigar GOZALOVA, A.A. Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Arzu SARDARLI, First Nations University of Canada / Canada

Prof. Dr. Ilya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia

Prof. Dr. Yegana ISMAYILOVA, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Zaur ALIYEV, Institute of Philosophy and Sociology, ANAS / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUINTAN, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Qudsiyya GAMBAROVA, Nasimi Institute of Linguistics, ANAS / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Sakina BAYRAMOVA, Nizami Ganjavi Institute of Literature, ANAS / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Farizat KURAMAYEVA, Jusup Balasagun University / Kyrgyzstan

Assoc. Prof. Dr. Tarana NAGHIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Vafa ABDULLAYEVA-NABIYEVA, Nasimi Institute of Linguistics, ANAS / Azerbaijan

XIII–XVI əsrlər oğuz qrupu türk dillərində folklor üslubundan yazılı bədii üsluba keçidin dil xüsusiyyətləri

Afaq Zeynalova

Açar sözlər: *oğuz qrupu türk dilləri, folklor üslubu, yazılı bədii üslub, poetik dil, şifahi ənənə*

Keywords: *oghuz group turkic languages, folklore style, written literary style, poetic language, oral tradition*

XIII–XVI əsrlər oğuz qrupu türk dillərinin, xüsusilə Azərbaycan və Anadolu türkcələrinin inkişaf tarixində şifahi xalq yaradıcılığı ilə yazılı ədəbi dilin qarşılıqlı əlaqəsinin gücləndiyi mühüm mərhələlərdən biridir. Bu dövrdə oğuz mənşəli tayfaların geniş coğrafiyada məskunlaşması, siyasi və mədəni münasibətlərin intensivləşməsi, islam mədəniyyətinin təsiri və yazılı ədəbiyyatın inkişafı dilin ifadə imkanlarının genişlənməsinə şərait yaratmışdır. Şifahi ənənədən gələn obrazlı ifadə vasitələri tədricən yazılı mətnlərə daxil olmuş, folklor üslubunun bir sıra xüsusiyyətləri yazılı bədii üslubun formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Folklor üslubunun əsas xüsusiyyətlərindən biri onun şifahi nitqə və kollektiv yaradıcılığa əsaslanmasıdır. Şifahi mətnin yadda saxlanması və auditoriyaya çatdırılması üçün təkrarlar, paralel konstruksiyalar, sabit ifadələr, ritmik sintaktik quruluşlar və obrazlı söz birləşmələri geniş istifadə olunmuşdur.

Bu xüsusiyyətlər sonrakı dövrdə yazılı bədii mətnlərdə də özünü göstərmişdir. Beləliklə, yazıya alınan folklor nümunələri yalnız xalq yaradıcılığının nümunəsi kimi deyil, həm də erkən türk bədii dilinin formalaşmasını izləməyə imkan verən mühüm dil materialı kimi qiymətləndirilə bilər.

Oğuz qrupu türk dillərinin yazılı bədii dilində folklor mənşəli elementlərin ən aydın göstəricilərindən biri *leksik təkrarlar və paralelizmdir*. Eyni sözün və ya yaxınmənalı sözlərin ardıcıl şəkildə işlədilməsi fikrin emosional təsirini artırmaqla yanaşı, mətnə ritmik xüsusiyyət verir. Bu üsul xüsusilə qəhrəmanlıq, məhəbbət və didaktik məzmunlu mətnlərdə müşahidə olunur. Folklor mətnlərində hadisələrin dinamik şəkildə təqdim edilməsi üçün istifadə edilən bu vasitə yazılı ədəbiyyatda müəllifin estetik məqsədinə uyğun olaraq daha sistemli xarakter almışdır.

Folklor üslubundan yazılı bədii üsluba keçiddə *sabit ifadələrin və frazeoloji birləşmələrin* rolu da xüsusi qeyd edilməlidir. Şifahi ənənədə müəyyən vəziyyətləri, insan xarakterini və emosional halları ifadə edən hazır dil modelləri yazılı mətnlərdə qorunaraq poetik funksiyaya malik olmuşdur. Belə ifadələr mətnin milli koloritini gücləndirir, hadisə və obrazların daha yığcam və təsirli təqdim edilməsinə imkan yaradır. Frazeoloji vahidlərin yazılı bədii dildə işlənməsi onların yalnız kommunikativ deyil, həm də estetik və ekspressiv funksiyalar daşdığını göstərir.

Bu dövrün dil materialında *epitet, təşbeh, metafora və mübaliğə* kimi obrazlı ifadə vasitələrinin genişlənməsi də diqqəti cəlb edir. Folklor poetikasında qəhrəmanın fiziki və mənəvi xüsusiyyətlərini təsvir etmək üçün işlədilən sabit epitetlər yazılı ədəbiyyatda fərdi müəllif üslubunun tərkib

hissəsinə çevrilmişdir. Eyni zamanda folklorda daha çox ənənəvi xarakter daşıyan metaforik ifadələr yazılı mətnlərdə yeni semantik çalarlar qazanmışdır. Bu proses bədii dilin tədricən fərdiləşməsi və müəllif yaradıcılığının ön plana çıxması ilə əlaqələndirilə bilər.

XIII–XVI əsrlər ərzində Azərbaycan və Anadolu türkcələrinin yazılı ədəbi dillərinin inkişafında *sintaktik quruluş* da mühüm dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Folklor mətnlərində sadə, ardıcıl və paralel cümlə modellərinə üstünlük verildiyi halda, yazılı bədii mətnlərdə daha mürəkkəb sintaktik strukturların istifadəsi genişlənmişdir. Bununla belə, şifahi nitqə xas olan cümlə modelləri tamamilə aradan qalxmamış, əksinə, bədii üslubun ifadəliliyini artıran vasitə kimi qorunmuşdur. Xüsusilə dialoqlarda, müraciətlərdə və emosional nitq parçalarında folklor sintaksisinin izləri daha aydın görünür.

Dövrün yazılı bədii dilinin formalaşmasına *ərəb və fars dillərinin təsiri* də əhəmiyyətli olmuşdur. İslam mədəniyyətinin yayılması nəticəsində ərəb və fars mənşəli sözlər Azərbaycan və Anadolu türkcələrinin leksik sistemində daxil olmuşdur. Lakin bu alınmaların mövcudluğu folklor mənşəli türk leksikasını aradan çıxarmamışdır. Əksinə, türk mənşəli sözlərlə ərəb-fars mənşəli leksik vahidlərin eyni mətn daxilində işlənməsi yazılı bədii üslubun leksik imkanlarını genişləndirmişdir. Bu baxımdan XIII–XVI əsrlər Oğuz yazılı mətnləri müxtəlif dil qatlarının qarşılıqlı əlaqəsini müşahidə etmək üçün zəngin material təqdim edir.

Folklor üslubunun yazılı bədii dilə təsirini araşdırarkən “*Dədə Qorqud*” *ənənəsi* xüsusi əhəmiyyət daşıyır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da şifahi xalq yaradıcılığına xas olan təkrarlar, paralel konstruksiyalar, sabit epitetlər, qəhrəmanlıq formulları və canlı

danışiq elementləri yazılı mətnin poetik quruluşu ilə birləşir. Bu xüsusiyyət əsərin dilini həm folklor, həm də yazılı bədii dil baxımından araşdırmağa imkan verir. Burada şifahi ənənənin kollektiv xarakteri ilə yazılı mətnin struktur xüsusiyyətləri qarşılıqlı şəkildə meydana çıxır.

XIII–XVI əsrlərdə oğuz qrupu türk dillərinin yazılı ədəbiyyatında *fərdi müəllif üslubunun inkişafı* folklor poetikasından fərqlənən yeni mərhələ yaratmışdır. Əgər folklor mətnlərində obrazların və hadisələrin təqdimatında ənənəvi modellər üstünlük təşkil edirdisə, yazılı ədəbiyyatda müəllifin fərdi söz seçimi, metaforik düşüncəsi və sintaktik quruluş yaratmaq bacarığı daha çox nəzərə çarpır. Bununla belə, yazılı bədii üslub folklordan tam ayrılmamış, folklorun poetik imkanlarını yeni estetik məqsədlərlə mənimsəmişdir.

Bu proses Azərbaycan və Anadolu ədəbi dillərinin inkişafında paralel, lakin eyni olmayan istiqamətlər yaratmışdır. Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında xalq danışiq dili ilə klassik poetik dilin qarşılıqlı əlaqəsi mühüm rol oynamışdır. Anadolu türkcəsində də xalq dili elementləri klassik ədəbi ənənə ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmişdir. Hər iki istiqamətdə folklor mənşəli leksik və sintaktik elementlər bədii ifadənin canlılığını təmin edən vasitələrdən birinə çevrilmişdir.

Nəticə etibarilə, XIII–XVI əsrlər oğuz qrupu türk dillərində folklor üslubundan yazılı bədii üsluba keçid kəskin və birdəfəlik dəyişiklik deyil, uzunmüddətli dil və ədəbi proses kimi qiymətləndirilməlidir. Şifahi ənənədən gələn təkrarlar, paralel konstruksiyalar, sabit ifadələr, epitətlər, təşbehlər, metaforalar və emosional-ekspressiv dil vahidləri yazılı ədəbi dilin poetik imkanlarının formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. Eyni zamanda yazılı ədəbiyyatın inkişafı folklor elementlərinin fərdi

müəllif yaradıcılığı çərçivəsində yenidən işlənməsinə şərait yaratmışdır. Bu baxımdan həmin dövr oğuz qrupu türk dillərinin bədii üslub tarixində şifahi ənənə ilə yazılı ədəbi yaradıcılığın qovuşduğu mühüm keçid mərhələsi kimi səciyyələndirilə bilər.

Kütləvi idmanda tibbi nəzarət və sağlamlıq məsələləri

Oktay Rzayev

Açar sözlər: *fiziki hərəkətlər, normal gigiyenik rejim, idman məşğələləri, maddələr mübadiləsi, tibbi nəzarət*

Keywords: *physical activity, normal hygiene regimen, sports, metabolism, medical supervision*

Fiziki hərəkətlərin sağlamlaşdırıcı təsiri hələ qədim zamanlardan məlumdur. Yunan alimi Aristotel doğru deyirdi ki, həyat hərəkət tələb edir, insanı tam fiziki hərəkətsizlik kimi heç bir şey üzür və dağıtmır. Görkəmli alim, filosof və həkim İbn Sina (Avisenna, 980–1037) yazırdı ki, fiziki hərəkətlərlə məşğul olduqda və normal gigiyenik rejimi gözlədikdə dərman qəbuluna ehtiyac yoxdur.

Hazırda elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar hipogineziyanın inkişafına zəmin yarandığı bir dövrdə bədən tərbiyəsi və fiziki hərəkətlər mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Hipogineziya – yəni hərəkət fəaliyyətinin zəifliyi orqanizmin bütün fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir.

Statistik məlumata görə, hipogineziya zamanı maddələr mübadiləsi pozulduğundan orqanizmdə piyləşmə sürətlənir ki, bunun da nəticəsində ürək-damar sisteminin xəstəlikləri, şəkər, impotensiya, iltihabi proseslər, immunitetin zəifləməsi və bir çox ağır xəstəliklər, patoloji pozğunluqlar yaranır.

Mütəşəkkil olaraq fiziki hərəkətlərlə məşğul olmaq orqanizmin müxtəlif xəstəliktörədicə amillərin təsirinə müqavimətini və insanın iş qabiliyyətini artırır. Odur ki, bədən tərbiyəsi müəllimləri və məşqçilər insan orqanizminin fiziologiyası, fiziki tərbiyənin metodikası və nəzəriyyəsini dərinlən bilməlidirlər və tibb işçiləri ilə sıx əlaqədə işləməlidirlər. Bütün yaş dövrlərində aparılan fiziki məşğələlər zamanı hər yaşın özünə xas olan inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Məsələn: bədəninin uzunluq ölçüləri müxtəlif sürətlə olur: 7–10 yaşlarda nisbətən ləng (4–5 sm), 13–14 yaşda daha sürətlə olur (oğlanlarda bir ildə 7–9 sm, 11–12 yaşlı qızlarda 7–8 sm). Orqanizmin çəkisi isə əksinə, 7–10 və 17–20 yaşlarda daha çox artır. İnkişafın sürətli dövründə orqanizmdə energetik və plastik proseslər də çox fəal gedir. Bu dövrdə orqanizm xarici patoloji amillərin təsirinə davamsız olur.

Yeniyyətlərin fiziki inkişafı cinsi yeniyyətə prosesindən də çox asılıdır. Məlumdur ki, fiziki tərbiyə və normativ tələbatlar əksər hallarda pasportda göstərilən yaşa görə təyin olunur. Lakin müşahidələr göstərir ki, eyni yaşlı uşaqların fiziki inkişafı və cinsi yetişmə xüsusiyyətləri müxtəlif dərəcədə ola bilər. Məsələn: bir qrup 12 yaşlı uşaq öz fiziki inkişafına görə 14 yaşlılardan irəlidi gedir və əksinə, 14 yaşlılar 12 yaşlılardan geri qalırlar. Buna görə də fiziki məşğələlərin aparılmasında, idman növlərinin seçilməsində pasportda göstərilən yaş yox, uşağın bioloji inkişaf dərəcəsini əsas götürmək lazımdır.

Məktəbəqədər yaşlıların fiziki tərbiyəsi sağlamlığın ümumi möhkəmliyinə, hərəkət vərdişlərinin inkişafına və tərbiyəsinə uyğunlaşdırılmalıdır. Dərslərə mütəhərrik oyunlar, təmiz havada gəzintilər daxil edilməlidir. Fiziki tərbiyə dərslərində uşaqların tez yorulmasını nəzərdə tutaraq dərslərin maraqlı keçirilməsi və hər 15–20 dəqiqədən sonra 5–10 dəqiqə fasilə verilməsi məsləhətdir. Aşağı məktəb yaşlarında (10–12 yaş) sinir sisteminin, xüsusən, beyin qabığının funksional fəaliyyəti artır. Bu yaşlarda ürək əzələləri və ürək yığılmaları nisbətən zəif olsa da, ürəyin fəaliyyət imkanları daha çoxdur. Ağciyərlərin həyat tutumu ildən-ilə artır, əzələ sistemi zəif inkişaf etmiş olur. Mərkəzi sinir sistemində oyanıcılıq prosesinin çox yayılması və ləngimə prosesinin zəifliyi nəticəsində hərəkətlərin icrasında sabitlik, koordinasiya, müvazinət, cəldlik və səlislik çatışmazlığı hiss olunur. Bu səbəbdən də onların diqqəti sabit olmur və tez yorulurlar. Bu dövrdə gigiyenik gimnastika, üzgüçülük, yüngül atletikanın bəzi növləri və idman oyunları ilə məşğul olmaq məsləhət görülür.

Cinsi yetişkinlik dövründə (12–15) endokrin vəzilərinin fəaliyyəti artır, əsas sinir prosesləri daha da təkmilləşir, ürək-damar sistemində müəyyən dəyişikliklər baş verir: boy sürətlə artır (ildə 10–20 sm), çəki artımı 14–16 yaşda ildə 1–2 kq, 18 yaşa qədər 8 kq-a çatır. Döş qəfəsinin ölçüləri artır. 13–14 yaşlı qızların fiziki inkişafı oğlanlara nisbətən çox olur. 15–16 yaşlarında isə oğlanların fiziki inkişafı qızları ötür. 15 yaşında əzələlərin çəkisi 32,6%-ə çatır, əl əzələlərinin qüvvəsi oğlanlarda 36 kq, qızlarda 27 kq, istinad qüvvəsi oğlanlarda 92 kq, qızlarda 57 kq olur. Bu yaşda məktəblilərin fiziki tərbiyəsi VMH kompleksi əsasında təşkil olunur.

Yüksək qüvvə tələb edən mümarisələr sümüyün uzununa artmasını ləngitdiyinə görə, belə mümarisələri orta məktəb yaşlı

uşaqlara vermək məsləhət görülmür. Dərslərin sıxlığı yaşlılara nisbətən az olmalıdır. Yeknəsəq, statiki və tənəffüsün saxlanması ilə əlaqədar olan mümarisələr minimuma endirilməlidir. Müəllim və məşqçi uşaqların əlamətlərinə, özünü aparmasına və fiziki yükə olan reaksiyasına ciddi fikir verməlidir, hər bir xoşagəlməz hal haqqında həkimlə məsləhətləşməlidir.

Böyük məktəb yaşlarında (15–18) həddi-büluğ inkişafı öz yüksək mərhələsinə çatır və orqanizmin morfoloji və funksional inkişafı müəyyənləşir. Ali sinir fəaliyyəti təkmilləşir, sinir prosesləri çox mütəhərrik olur. Çoxlarında çətinlik, inadlılıq və özünə güvənməklə bərabər qeyri-sabitlik, həddindən artıq qüvvəsini və imkanlarını qiymətləndirmək kimi hallar müşahidə olunur. Bu yaşda nəbz 70, maksimal qan təzyiqi 110–120 mm civə sütunu, minimal qan təzyiqi 70–75 mm civə sütunu olur.

Fiziki cəhətdən pis inkişaf etmiş, ensiz, basıq döş qəfəsinə, zəif əzələlərə malik məktəblilərdə funksional pozğunluqlar müşahidə olunur. Bəzən müayinə zamanı yuxarı yaşlı məktəblilərdə qamət pozğunluqları – skoliozlar, kifozlar və daha çox lordozlar aşkara çıxır. Bu pozğunluqları düzəltmək bədən tərbiyəsi müəlliminin əsas vəzifələrindən biridir. Yaş artdıqca fiziki işin müddəti, sürəti və qüvvəsi də artırıla bilər. Uşaqlarda və yeniyetmələrdə ÜVS (ürək vurğularının sayı) və qan təzyiqi çox dəyişkən olur. Yaş artdıqca ÜVS azalır, qan təzyiqi artır.

Fiziki iş zamanı uşaqlarda ÜVS yaşlılara nisbətən çox artır, arterial qan təzyiqi isə az dəyişilir, oksigen sərfi daha çox olur. Əgər uşaqlarda fəaliyyətdə olan əzələlərdə oksigen tələbatı qan dövranının sürətlənməsi hesabına olursa, böyüklərdə oksigenin mənimsənilməsi hesabına baş verir. Uşaqlarda OMS aşağı olur.

16–17 yaşa qədər PWC170 göstəricisi proqressiv artır. Sonralar bu artım nisbətən zəifləyir. Məktəb yaşlılara, texnikum və institut tələbələrinə həkim nəzarətinin əsas məqsədi:

1. Sağlamlıq, fiziki inkişaf və orqanizmin funksional imkanlarına əsasən tibbi qruplara bölmək;
2. Fiziki tərbiyə məşğələlərinin gedişində yükün orqanizmə göstərdiyi təsiri aydınlaşdırmaq;
3. Dərslərin aparıldığı yerlərin sanitar gigiyenik nəzarəti;
4. Dərs prosesində həkim-müəllim müşahidəsi;
5. Dərslərin düzgün aparılmaması nəticəsində yarana biləcək xəstəliklərə və zədələnmələrə qarşı profilaktik işlərin təşkili;
6. Fiziki tərbiyə ilə bağlı sanitar-maarif işlərinin aparılması və s.

Həkim müayinəsi zamanı müxtəlif üzv və sistemlərin funksional halının və ümumi fiziki iş qabiliyyətinin təyini, xüsusən ürək-damar və tənəffüs sistemlərinin müayinəsi çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu məqsədlə sadə funksional sınaqların aparılması daha əlverişlidir. Məktəb yaşlılarda bu sınağın sonunda ÜVS 30–50%, maksimal qan təzyiqi 10–20 mm civə sütunu artır, minimal qan təzyiqi 4–10 mm civə sütunu aşağı düşür. Orqanizmin normal funksional fəaliyyətində bütün bu göstəricilər 1–2 dəqiqə ərzində öz əvvəlki vəziyyətinə qayıda bilər. Müşahidə oluna biləcək başqa mənfi reaksiyalar (hipertoniya, asteniya, distoniya), bərpa dövrünün uzanması orqanizmin funksional imkanları ilə dərs zamanı verilən yükün uyğunsuzluğunu göstərir. Başqa sınaqlardan da istifadə etmək olar: 1 dəqiqədə 180 addım çərçivəsində yerində 2 dəqiqə qaçmaq, Letunovun 3 dövrlü sınağı və başqaları.

Tənəffüs sistemi fəaliyyətinin öyrənilməsi məqsədlə ağciyərlərin həyat tutumu (AHT) və ağciyərlərin maksimal ventilyasiyasını (AMV) təyin etmək kifayətdir. Boyu 1 m – 1,63

m olan oğlanlarda $AHT = 4,53 \times \text{boy (m)} - 3,9$; 1,65 m olanlarda $AHT = 10 \times \text{boy (m)} - 12,85$; qızlarda isə $AHT = 3,75 \times \text{boy (m)} - 3,15$ –dir. Səhiyyə Nazirliyinin təlimatına əsasən həkim müayinəsi nəticəsində *əsas tibb qrupuna* tam sağlam və fiziki inkişaf etmiş şəxslər daxil edilməlidir. Bu qrupda fiziki məşğələlər tam həcmdə, VMH kompleksi əsasında aparılır. *Hazırlıq tibb qrupuna* fiziki inkişafı və hazırlığı zəif olan uşaqlar daxil edilir. Bu qrupda idman dərsləri tətbiq olunmuş plan üzrə aparılır, kompleks hərəkətlər tədricən verilir. VMH normasını vermək üçün vaxt uzadılır. *Xüsusi tibb qrupuna* zəif inkişaf etmiş və xəstə uşaqlar daxil edilir. Bu qrupda fiziki tərbiyə məşğələləri səhiyyə və təhsil nazirliklərinin birgə təsdiq etdikləri xüsusi plan üzrə keçirilir. Bu qrupa daxil edilən uşaqların hamısı VMH kompleksinin normalarını verməkdən azad olurlar.

Toponimik xəritələşdirmə tematik kartoqrafiyanın istiqamətlərindən biri kimi

Gülbəniz Mehdiyeva

Açar sözlər: *toponimika, kartoqrafiya, substrat, coğrafi adlar, toponimik xəritələr*

Keywords: *toponymy, cartography, substrate, geographical names, toponymic maps*

Bu tədqiqatın zəruriliyi həm linqvistik, həm də tarixi baxımdan bir sıra mühüm amillərlə şərtlənir. Toponimik kartoqrafiya vasitəsilə coğrafi adların qədim formalarını bərpa etmək, eləcə də keçmişdə baş vermiş tarixi prosesləri üzə çıxarmaq mümkün olur. Müxtəlif tədqiqatlarda toponimikanın müstəqil elm sahəsi olduğu əsaslandırılmaqla yanaşı, toponimika ilə kartoqrafiya arasındakı əlaqə iki əsas istiqamət üzrə təsnif edilmişdir: toponimik kartoqrafiya və kartoqrafik toponimika. Toponimik kartoqrafiya coğrafi adların xəritələrdə əks etdirilməsi, yayılması və məkan xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini əhatə etdiyi halda, kartoqrafik toponimika xəritələrin toponimik tədqiqatlarda əsas məlumat mənbəyi və elmi tədqiqat vasitəsi kimi istifadəsini nəzərdə tutur. Coğrafi adlar yalnız məkan obyektlərini adlandıran vasitə deyil, həm də xalqın tarixi, dili, mədəniyyəti, etnik tərkibi və qədim məskunlaşma prosesləri haqqında mühüm informasiya daşıyıcısıdır.

Bu baxımdan, toponimik xəritələr müxtəlif dövrlərə aid coğrafi adların müqayisəli təhlilinə, onların yayılma qanunauyğunluqlarının müəyyən edilməsinə və tarixi-coğrafi dəyişikliklərin izlənilməsinə imkan verən mühüm kartoqrafik mənbə kimi böyük elmi əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, toponimika ilə kartoqrafiya arasında mövcud olan elmi əlaqələr coğrafi adların tarixi mənşəyinin, etimoloji xüsusiyyətlərinin və linqvistik strukturunun araşdırılması üçün geniş imkanlar yaradır. Tarixi xəritələrdə əks olunan məlumatlar toponimlərin ilkin formalarının, onların coğrafi yerləşmə areallarının və müxtəlif tarixi mərhələlərdə baş vermiş dəyişikliklərin müəyyənəndirilməsi baxımından mühüm mənbə əhəmiyyətinə malikdir.

Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, toponimin tarixi formalarının bərpası və düzgün identifikasiyası müxtəlif dövrlərə məxsus xəritə materiallarının yazılı tarixi sənədlər və linqvistik məlumatlarla qarşılıqlı şəkildə təhlil edilməsini tələb edir. Bu yanaşma coğrafi adların zaman və məkan üzrə dəyişmə xüsusiyyətlərinin daha obyektiv şəkildə müəyyənəndirilməsinə imkan verir. Eyni zamanda, toponimik xəritələrin tərtibi və elmi dövrliyə daxil edilməsi, coğrafi adların sistemləşdirilməsi, tarixi formalarının müəyyənəndirilməsi, bərpası və qorunması baxımından mühüm kartoqrafik baza formalaşdırılır. Belə xəritələr tarixi yaddaşın və mədəni irsin qorunması ilə yanaşı, milli-mədəni identikliyin (kimliyin) mühüm komponentlərindən biri olan coğrafi adların gələcək nəsillərə ötürülməsi və tarixi-coğrafi, eləcə də linqvistik tədqiqatların inkişafı üçün etibarlı elmi mənbə kimi çıxış edə bilər.

Müasir dövrdə coğrafiya elminin mütəxəssisləri arasında toponimik tədqiqatlara marağın artması toponimikanın nəzəri və metodoloji əsaslarının təkmilləşdirilməsinə, toponimiya ilə kartoqrafiya arasındakı əlaqələrin araşdırılmasına, eləcə də müasir texnologiyalar əsasında toponimik-kartoqrafik tədqiqatların və regional xəritələşdirmə metodlarının inkişafına təkan verir.

Coğrafi adların əsas vəzifəsi obyektləri adlandırmaqdır. Bu səbəbdən toponimlərin funksiyalarını araşdırmaq və onların mənasını doğru şəkildə izah etmək elmi baxımdan çox qiymətlidir. Bundan əlavə, coğrafi adlar tarix, mədəniyyət, dilçilik, təbiət, folklor, su obyektləri və canlılar aləmi haqqında fərqli məlumatlar ötürür. Əgər bir toponimin mənası düzgün izah olunarsa, bu, müxtəlif elm sahələrində böyük yeniliklərə səbəb ola bilər. Çünki toponimlər əsrlərlə qorunub saxlanılan mühüm elmi informasiya bazasıdır.

Kartoqrafiya və toponimika coğrafiya elminin mühüm sahələri olmaqla coğrafi tədqiqatların aparılmasında və nəticələrinin təqdim olunmasında bu elmlərdən geniş istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, xəritə coğrafiya elminin əsas ifadə vasitələrindən biri hesab olunur. Xəritədə məlumatlar şərti işarələrlə yanaşı, coğrafi adlar – toponimlər vasitəsilə də ifadə edilir. Bu isə toponimlərin qədim variantları əsasında onların qədim formalarını, mənşəyini daha düzgün müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Son dövrlərdə bu yolla Azərbaycan ərazisində ən qədim dövrlərdən mövcud olan, uzun müddət Qafqaz, İran mənşəli hesab edilən xeyli dağ, dərə, çay və yaşayış məntəqələrinin adlarının türk mənşəli olmasına aid ilkin izlər aşkarlanmışdır. Başqa sözlə desək, toponimik xəritələr dilçi, etnoqraf və tarixçilərə bölgənin qədim etnik tərkibi və dil tarixi haqqında mühüm məlumatlar əldə etməyə imkan yaradır.

C.Cabbarlının əsərlərində tarixin izləri

Könül Abdullayeva

Açar sözlər: *Cəfər Cabbarlı, tarixi izlər, tarixi şəxsiyyətlər, bədii inikas, milli müdafiə*

Keywords: *Jafar Jabbarly, historical traces, historical figures, artistic reflection, national defense*

Azərbaycanın ən məşhur dramaturqlarından olan Cəfər Cabbarlı yaradıcılığında tarixin izləri sadəcə keçmişin təsviri deyil, milli məənlik şüurunun formalaşması və dövrün ictimai-siyasi problemlərinin bədii həll vasitəsi olmuşdur.

Yaradıcılığa şeirlə başlamış sənətkar sonralar qələmini dram, tərcümə, kinossenari, ədəbi tənqidi məqalələrlə də sınımış və bir çox nailiyyətlər qazanmışdır. Ədibin yaradıcılıq müddəti uzun sürməsə də, çox mühüm ictimai-siyasi hadisələrlə dolu bir tarixi dövrü əhatə etmişdir. Təbii ki, hər bir yaradıcı öz platformasını müəyyənləşdirməli, dövrün qarışıq ab-havasına uymamalıdır. Ədəbi zövqünün formalaşmasında zəngin xalq ruhuna köklənən C. Cabbarlı da şifahi xalq yaradıcılığına, klassik Azərbaycan ədəbiyyatına, M. F. Axundov, M. Ə. Sabir kimi dühalarına yaxşı bələd idi. Klassik Azərbaycan dramaturgiyasının ənənələrinə sadıq qalan Cabbarlı özünəməxsus bir səpkisi, orijinal xüsusiyyəti olan, ədəbiyyata yeni mövzular, obrazlar və ideyalar gətirən bir ədib kimi meydana çıxmışdır.

Onun qələmə aldığı pyeslərin ən qiymətli cəhəti mənfəət düşkünlərinin qəddar, qaba və nadan adamlar olduğunu ifşa etməsidir. Cəbbarlı tarixi hadisələri və şəxsiyyətləri təsvir edərək tarixi yaşadığı dövrün xidmətçisinə çevirmək məqsədi güdmüşdür. Onun üçün tarix xalqı cəhalətdən qurtarmaq, milli şüuru oyatmaq və müasir problemlərə keçmişin prizmasından baxmaq üçün bir “müəllim” rolunu oynamışdır.

1917-ci ildə qələmə aldığı “Ədirnə fəthi” əsərində dramaturq türk milli düşüncəsinin formalaşmasını və türkün tarixi taleyini bədii şəkildə əks etdirmişdir. Ədib “Ədirnə fəthi” və “Trablis müharibəsi” əsərlərində Mustafa Kamal Atatürk və Ənvər Paşa kimi tarixi şəxsiyyətlərin prototiplərini yaratmışdır. Cəbbarlı sübut edirdi ki, islam xalqlarının və türklərin birliyi onların taleyində həlledici faktordur. Dramaturq “Ədirnə fəthi” əsərində türk xalqının şərəfli yaşamağını və şərəfli ölümünü qələmə almışdır. Osmanlılar öz şərəflərini, namuslarını və torpaqlarını qorumaq naminə hər b etməyə məcbur olmuşdular. Bunun üçün də Ədirnəni alıncaya qədər igid əsgərlər son nəfəslərində də düşmənlə pəncələşmək məcburiyyətində idilər.

Əsərdə müəllif türk gənclərinin, əsgər, qoca, qız, qadın və uşaqların vətən yolunda birlikdə şərəflə apardıqları mübarizəni təsvir etmişdir. Canını, malını Vətən və millət uğrunda fəda etməyə hazır olan türk xalqı əsər boyunca bir an belə düşməne təslim olmamışdır. Dramaturq “Ədirnə fəthi” əsərində türk millətinin qəlbində olan həqiqi vətən sevgisini elə aydın, rəvan şəkildə oxucuya çatdırmışdır ki, əsərin əvvəlindən oxucunun heç bir şübhəsi yox idi ki, Ədirnə şanlı türk ordusu tərəfindən fəth olunacaqdır. Əsərdə türk xalqının vətən və millət müdafiəsinin Ənvər bəy kimi igidlərə tapşırıldığı üçün rahatlığı öz əksini tapmışdır. Cəfər Cəbbarlının “Ədirnə fəthi” əsərinin sonu bir-birinə sədaqətlə bağlı olan Zöhrə və Rüşadın

qovuşmasının və Ədirnənin şanlı türk ordusu tərəfindən fəth olunmasının təsviri ilə bitir. Əsər tarixi faktları əks etdirməsi baxımından bütün türk ədəbiyyatı üçün olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. “Trablis müharibəsi”ndəki Ramiz obrazı isə vətən yolunda fədakarlığın simvolu kimi dastan qəhrəmanları ilə paralellik təşkil edir.

Dastan elementlərinə “1905-ci ildə” dramında da rast gəlmək mümkündür. Bu pyes 1905–1906-cı illərdə Bakıda və Qarabağda baş verən qanlı hadisələrin bədii inikasıdır. Bu əsərdəki “Qara kitab” simvolu bir neçə mühüm bədii və ideoloji mənaya malikdir:

- Faciənin və inqilabdan əvvəlki dövrün rəmzi: Sovet dövrü ədəbiyyatında rənglərin simvolikası mühüm yer tuturdu; belə ki, ağ rəng inqilabdan sonrakı işıqlı dövrü, qara rəng isə inqilabdan əvvəlki və həmin dövrün faciələrini təmsil edirdi. Pyesdə də qara rəng 1905-ci il hadisələrinin gətirdiyi qanlı faciənin simvolu kimi verilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da ağ rəng – qara rəng simvolikasına rast gəlirik.
- Unudulmuş və yad həqiqətlər: Qoca Baxşının əlyazması olan bu kitab ərəb əlifbası ilə yazılmışdır. Müəllif bu detal vasitəsilə göstərmək istəyir ki, kitabın əlifbası yeni nəsil üçün nə qədər yaddır, oradakı tarixi həqiqətlər də gəncliyə o dərəcədə uydurma və yad gələ bilər.
- Tarixi mənbələrə işarə: C. Cabbarlı “Qara kitab” simvolu ilə Mir Möhsün Nəvvabın “Erməni-müsəlman davası” və Məmməd Səid Ordubadinin “Qanlı sənələr” kimi tarixi əsərlərinə işarə etmiş ola bilər.
- Pyesdə 1905-ci il hadisələri haqqında bütün məlumatlar məhz Qoca Baxşının “Qara kitab” adlandırdığı bu əlyazmada toplanmışdır və hadisələr bu kitab vasitəsilə nəql olunur.

Beləliklə, “Qara kitab” həm keçmişin qanlı tarixini, həm də sovet rejimində gizli qalan, lakin unudulmayan milli yaddaşı

simvolizə edir. Biz bu əsərdə sətiraltı mənalara da rast gəlirik. Sovet rejiminin ədəbi məngənəsində olan Cabbarlı tarixi gerçəkləri mənfi qəhrəmanların (məsələn, qubernator) dili ilə verməyə məcbur olmuşdur. O, çarizmin “parçala və hökm sür” siyasətini ifşa etmişdir. Sovet rejimi xalqlar arasındakı qanlı münaqişələrin həqiqi köklərini göstərən sənədlərin yayılmasını istəmirdi. Bu səbəbdən tarixi gerçəkləri əks etdirən ərəb əlifbalı əlyazmalar gəncliyə yad və uydurma kimi təqdim olunurdu. Bu kitabların qadağan edilməsi sovet rejiminin milli şüuru boğmaq, tarixi yaddaşı məhv etmək və xalqı öz mədəni-genetik köklərindən ayırmaq siyasətinin bir hissəsi idi. Əsərdəki “Tar” simvolu milli dəyərlərin qorunması uğrunda mübarizəni, “Qara kitab” isə xalqın gizli qalan, lakin unudulmayan qanlı tarixini təmsil edir.

C. Cabbarlının istiqlal və azadlıq mücadiləsinin zirvəsi olan “Od gəlini” əsəri IX əsrdə ərəb istilasına qarşı aparılan mübarizəni əks etdirir. Əsərdəki Elxan obrazı tarixi şəxsiyyət Babəkin prototipidir. Əsər dini fanatizmə, köləliyə və yadelli istilasına qarşı üsyanın manifestidir. Elxanın “azad bir dünya” arzusu əslində Azərbaycan xalqının müstəqillik idealının bədii təzahürüdür. C. Cabbarlının tarixi qəhrəmanları (Elxan, Rüşad, Nəsrəddin şah) xalqın mədəni-genetik yaddaşında yaşayan dastan qəhrəmanları ilə eyni strukturda qurulmuşdur. Onlar fərdi mənafeədən çox xalq mənafeəyini üstün tutan, “ölümün gözüne dik baxan” tiplərdir.

Beləliklə, C. Cabbarlının əsərlərində tarixin izləri sadəcə faktların xronologiyası deyil, Azərbaycanın milli kimliyini qorumaq üçün seçilmiş strateji və bədii yoldur. O, tarixdən aldığı ilhamla xalqa öz keçmişini xatırlatmış və müstəqil Azərbaycan dövləti qurmaq idealını yaşatmışdır.

Təbii-coğrafi amillərin orta əsrlərdə Qarabağın siyasi əhəmiyyətinə təsiri

Aynur Həşimova

***Açar sözlər:** Qarabağ, tarixi coğrafiya, təbii-coğrafi şərait, siyasi coğrafiya, qışlaq, kommunikasiya yolları, orta əsrlər*

Qarabağın orta əsrlərdə mühüm siyasi və hərbi məkanlardan biri olması onun coğrafi mövqeyi və təbii şəraiti ilə sıx bağlı idi. Bölgədə müxtəlif dövrlərdə baş vermiş siyasi hadisələrə nəzər saldıqda diqqəti çəkən cəhətlərdən biri eyni ərazinin dəfələrlə hökmdarların qışlaq yeri, qoşunların toplandığı məkan və hərbi yürüşlərin keçdiyi istiqamət kimi seçilməsidir. Ayrı-ayrı əsrlərdə və fərqli siyasi şəraitdə təkrarlanan bu hal Qarabağın əhəmiyyətini yalnız siyasi hadisələrlə izah etməyin kifayət etmədiyini göstərir.

Qarabağın təbii şəraitində düzənlik, dağətəyi və dağlıq sahələrin bir arada olması xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Bu, ərazidən ilin müxtəlif fəsilələrində istifadə etməyə imkan verirdi. Düzənlik və dağətəyi sahələr qışlaq, yüksək ərazilər isə yaylaq üçün əlverişli idi. Belə şərait köçmə və yarımköçmə maldarlığın təşkili baxımından mühüm üstünlük yaradırdı. Eyni zamanda, düzənlik sahələrdə əkinçilik üçün münasib imkanların olması bölgənin təsərrüfat əhəmiyyətini artırırdı.

Qarabağın qışlaq kimi əhəmiyyəti siyasi tarix baxımından xüsusilə diqqətəlayiqdir. Orta əsrlərdə böyük qoşunun qış aylarında yerləşdirilməsi üçün geniş otlaq sahələri, su və ərzaq ehtiyatları tələb olunurdu. Buna görə hökmdarların qışlamaq üçün seçdikləri yerlər təsadüfi müəyyənləşdirilmirdi. Qarabağın mənbələrdə dəfələrlə qışlaq yeri kimi xatırlanması onun təbii şəraitinin böyük hərbi qüvvələrin uzun müddət burada qalmasına imkan verdiyini göstərir.

Fəzlullah Rəşidəddinin məlumatlarında Qazan xanın Qarabağda qışlaması bu baxımdan maraqlıdır. Müəllifin başqa bir məlumatında Qarabağ elatlarının ordunun təminatında iştirak etməsi də qeyd olunur. Bu iki məlumat birlikdə götürüldükdə Qarabağın yalnız hökmdarın dayanacaq yeri olmadığı aydınlaşır. Bölgədə ordunun ehtiyaclarının müəyyən hissəsini ödəyə biləcək təsərrüfat imkanları da mövcud idi. Böyük hərbi qüvvənin qış boyunca bir ərazidə qalması üçün belə imkanların olması mühüm şərt idi.

Burada başqa bir məsələ də nəzərə alınmalıdır. Orta əsr hökmdarı müəyyən ərazidə qışladıqda onunla birlikdə əmirlər, saray əyanları və hərbi qüvvələrin bir hissəsi də həmin ərazidə yerləşirdi. Bu səbəbdən qışlaq bir müddət üçün tək-cə hərbi düşərgə deyil, siyasi fəaliyyət məkanına da çevrilə bilirdi. Elxanilər dövründə Qarabağda mühüm siyasi hadisələrin baş verməsinə bu baxımdan yanaşmaq mümkündür. Ərazinin təbii şəraiti hökmdarın burada qalmasına imkan verir, hökmdarın burada olması isə Qarabağın siyasi çəkisini artırırdı.

Bölgənin su ehtiyatları da onun təsərrüfat və hərbi imkanlarına təsir göstərirdi. Qarabağın Kür və Araz hövzəsində yerləşməsi, ərazidə Qarqarçay, Tərtərçay və başqa çayların olması məskunlaşma və təsərrüfat üçün əlverişli şərait yaradırdı. Su

əkinçilik və maldarlıq üçün vacib olmaqla yanaşı, qoşunların hərəkəti və düşərgələrin yerləşdirilməsi zamanı da əsas ehtiyaclardan biri idi. Bu baxımdan çay şəbəkəsi bölgənin uzunmüddətli məskunlaşmasına olduğu qədər onun hərbi istifadəsinə də təsir göstərirdi.

Çayların başqa bir tarixi-coğrafi funksiyası da vardı. Onlardan ərazinin təsvirində təbii istiqamət və sərhəd göstəricisi kimi istifadə olunurdu. Həmdullah Müstəvfə Qəzvinə Qarabağa gedən yolları təsvir edərkən Araz sahilini həmin marşrut üzrə Qarabağın sərhədi kimi göstərir. Bu qeyd orta əsrlərdə təbii obyektlərin məkanın müəyyənləşdirilməsində oynadığı rolu göstərən konkret nümunələrdən biridir. Burada Arazı Qarabağın bütün dövrlər üçün dəyişməz sərhədi kimi qəbul etmək doğru olmazdı. Söhbət müəllifin təsvir etdiyi yol istiqamətində verdiyi coğrafi göstəricidən gəlir.

Qarabağın təsərrüfat imkanları onun siyasi dəyərinin digər tərəfini təşkil edirdi. Əkinçiliklə maldarlığın yanaşı inkişafı əhalinin ərzaq təminatına və bölgədə təsərrüfat həyatının davamlılığına imkan verirdi. Orta əsr dövlətləri üçün müəyyən əraziyə sahib olmaq təkcə siyasi sərhədi genişləndirmək mənasına gəlmirdi. Torpaqdan əldə edilən məhsul, otlaq sahələri, heyvandarlıq və vergi imkanları həmin ərazinin siyasi dəyərinə birbaşa təsir göstərirdi. Qarabağın həm əkinçilik, həm də maldarlıq üçün yararlı sahələrə malik olması bu baxımdan onun üstünlüklərindən biri idi.

Bölgənin əhəmiyyətini artıran digər cəhət onun yollarla əlaqəsi idi. Həmdullah Müstəvfə Qəzvininin yol təsvirlərində Ərdəbildən Qarabağa, Qarabağdan isə Gəncəyə gedən istiqamətlər ayrıca göstərilirdi. Qarabağdan Gəncəyə gedən yol üzərində Bərdənin və başqa məntəqələrin qeyd edilməsi

bölgənin ətraf şəhər və vilayətlərlə əlaqəsini göstərirdi. Bu yollar yalnız ticarət üçün deyil, qoşunların və hökmdarların hərəkəti baxımından da əhəmiyyətli idi.

Şərəf əd-Din Əli Yəzdinin məlumatlarında Əmir Teymurun Beyləqandan Qarabağa hərəkət etməsi, eləcə də Gürcüstan yürüşündən qayıtdıqdan sonra Qarabağda dayanması buna nümunədir. Bu məlumatlardan görünür ki, Qarabağ həm yürüş marşrutuna daxil olan, həm də qoşunun dayanması üçün istifadə edilən məkan idi. Beyləqan, Qarabağ və daha şimal-qərbdə yerləşən ərazilər arasında hərəkətin mənbələrdə izlənilməsi bölgənin kommunikasiya mövqeyini qiymətləndirməyə imkan verir.

Qarabağın relyefi hərbi baxımdan eyni xüsusiyyətə malik deyildi. Düzənlik sahələrdə böyük hərbi qüvvələrin hərəkəti və yerləşdirilməsi daha asan olduğu halda, dağlıq və dağətəyi ərazilər fərqli müdafiə imkanları yaradırdı. Buna görə bölgənin hərbi coğrafiyasını yalnız dağlıq və ya yalnız düzənlik xüsusiyyətləri əsasında izah etmək çətindir. Əhəmiyyətli olan bu sahələrin bir-birinə yaxın yerləşməsi və fərqli məqsədlər üçün istifadə olunma bilməsi idi.

Qarabağın siyasi əhəmiyyətinin sonrakı əsrlərdə də davam etməsi məsələyə daha geniş zaman çərçivəsində baxmağa imkan verir. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hakimiyyəti dövründə bölgə mühüm siyasi hadisələrin baş verdiyi məkanlardan biri idi. XV əsrin sonlarında Sultan Yaqubun Qarabağda olması və burada vəfat etməsi Qarabağın Ağqoyunlu siyasi coğrafiyasında tutduğu yeri göstərən faktlardan biridir. Bununla belə, tək bir hadisədən ümumi nəticə çıxarmaq əvəzinə, Qarabağın əvvəlki və sonrakı dövrlərdə də hökmdarların və qoşunların yerləşdiyi ərazi kimi görünməsini nəzərə almaq daha doğru olar.

Səfəvilər dövründə Qarabağın siyasi-inzibati və hərbi əhəmiyyəti daha aydın müşahidə olunur. Həsən bəy Rumlu XVI əsr hadisələrindən bəhs edərkən “Qarabağ qoşunu” ifadəsini işlədir. İsgəndər bəy Münşinin əsərində isə Qarabağ hakimləri, bölgədəki ayrı-ayrı məntəqələr və burada baş verən hərbi-siyasi hadisələr haqqında məlumatlara rast gəlinir. Qarabağın Gəncə ilə bağlı siyasi-inzibati mövqeyi, qərb istiqamətindəki ərazilərlə əlaqəsi və hərbi qüvvə toplamaq imkanları onun Səfəvi dövlətinin siyasi coğrafiyasında əhəmiyyətli yer tutduğunu göstərir.

Mənbələrdə müxtəlif əsrlərə aid məlumatları müqayisə etdikdə bir məqam xüsusilə nəzərə çarpır: Qarabağın siyasi əhəmiyyəti ayrı-ayrı hökmdarların fəaliyyəti ilə başlayıb bitmirdi. Elxanilərdən Səfəvilərə qədər siyasi şərait və bölgəyə hakim olan qüvvələr dəyişsə də, Qarabağ hərbi yürüşlərdə, qışlamalarda və regional idarəçilikdə öz əhəmiyyətini saxlayırdı. Bunun səbəblərindən birini məhz ərazinin dəyişməyən və ya siyasi dəyişikliklərə nisbətən daha sabit qalan coğrafi imkanlarında görmək mümkündür.

Burada təbii-coğrafi amilləri siyasi proseslərin birbaşa və yeganə səbəbi kimi təqdim etmək də düzgün olmazdı. Coğrafi şərait öz-özlüyündə siyasi əhəmiyyət yaratmırdı. Onun rolu müəyyən ərazinin hansı imkanlara malik olmasını müəyyənləşdirməkdə idi. Qarabağ nümunəsində bu imkanlar kifayət qədər müxtəlif idi: qışlaq və yaylaq sahələri, əkinçilik üçün yararlı torpaqlar, su ehtiyatları, böyük qoşunların yerləşdirilməsi üçün münasib ərazilər və müxtəlif istiqamətlərə çıxışı təmin edən yollar. Siyasi hakimiyyətlər həmin imkanlardan öz məqsədlərinə uyğun istifadə edirdilər.

Bu baxımdan orta əsrlərdə Qarabağa nəzarət yalnız müəyyən bir əraziyə sahib olmaq demək deyildi. Qarabağa hakim olmaq onun otlaq və əkin sahələrindən, su ehtiyatlarından və yol imkanlarından istifadə etmək, eyni zamanda bölgənin hərbi potensialına nəzarət etmək imkanı verirdi. Məhz buna görə Qarabağın siyasi əhəmiyyətinin izahında siyasi hadisələrlə coğrafi şəraiti bir-birindən ayırmaq əvəzinə onların qarşılıqlı təsirini nəzərə almaq daha məqsədəuyğundur.

Orta əsr mənbələrinin verdiyi məlumatlar Qarabağın təbii-coğrafi şəraiti ilə siyasi funksiyası arasında belə bir əlaqənin mövcud olduğunu söyləməyə əsas verir. Hökmdarların bölgədə qışlaması, qoşunların burada yerləşdirilməsi, Qarabağın müxtəlif yürüş marşrutlarına daxil olması və sonrakı dövrdə siyasi-inzibati əhəmiyyətini saxlaması ayrı-ayrı faktlar kimi deyil, eyni məkanın müxtəlif imkanlarından istifadənin təzahürləri kimi nəzərdən keçirilə bilər. Qarabağın orta əsrlər siyasi coğrafiyasında tutduğu mövqenin öyrənilməsi də məhz bu əlaqənin nəzərə alınmasını tələb edir.

Qiymətləndirmənin təlim keyfiyyətinə təsiri

Nabat Əhmədova

Açar sözlər: *qiymətləndirmə, təhsil, pedaqoji fəaliyyət, motivasiya, təlim keyfiyyəti*

Keywords: *assessment, education, pedagogical activity, motivation, quality of education*

Təhsil sahəsində islahat proqramı Azərbaycan Respublikasının təhsil sisteminin yeniləşdirilməsi və müasirləşdirilməsini əsas məqsəd kimi qarşıya qoymuşdur. Təhsil keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi, təhsil alanların hamısı üçün tədrisə müvafiq şəraitin yaradılması bu məqsədin mühüm meyarı kimi prosesin səmərəliliyində həlledici rol oynayır. Qiymətləndirmə təhsil prosesinin əsas komponentlərindən biri olmaqla yanaşı, təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsində də mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Düzgün təşkil edilmiş qiymətləndirmə şagirdlərin bilik, bacarıq və sərişələrinin obyektiv müəyyənəşdirilməsinə, müəllimin tədris fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə və təlim prosesinin səmərəliliyinin artırılmasına xidmət edir. Müasir təhsil sistemində əsas məqsəd yalnız şagirdlərə bilik vermək deyil, həm də onların müstəqil düşünmə, problem həll etmə və həyatı bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün təlim prosesinin bütün mərhələlərinin, xüsusilə qiymətləndirmənin düzgün təşkili vacibdir. Qiymətləndirmə təlimin ayrılmaz hissəsi olmaqla həm şagirdin nailiyyətlərini müəyyən edir, həm də müəllimə tədris prosesini təkmilləşdirmək üçün mühüm məlumat verir.

Qiymətləndirmənin əsas məqsədi bunlardır:

Diaqnostik qiymətləndirmə – təlimin əvvəlində aparılır və şagirdlərin ilkin bilik və bacarıqlarını müəyyən etməyə xidmət edir.

Formativ qiymətləndirmə – təlim prosesi boyunca davamlı şəkildə həyata keçirilir. Onun məqsədi şagirdə inkişafı üçün istiqamət vermək, müəllimə isə tədris metodlarını təkmilləşdirmək imkanı yaratmaqdır.

Summativ qiymətləndirmə – müəyyən təlim mərhələsinin sonunda keçirilir və şagirdin əldə etdiyi nəticələri ümumiləşdirərək yekun qiymət verir.

Qiymətləndirmə təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsində bir sıra mühüm funksiyalar yerinə yetirir. Belə ki, qiymətləndirmə şagirdin təlim marağını və motivasiyasını artırır. Şagird öz nailiyyətlərinin izlənilməsi nəticəsində daha məsuliyyətli olur və öyrənməyə həvəsi yüksəlir. Həmçinin qiymətləndirmənin nəticələri müəllimə tədris metodlarının effektivliyini müəyyən etməyə və ehtiyac yarandıqda tədris üsullarını dəyişməyə imkan verir.

Qiymətləndirmə fərdi yanaşmanın həyata keçirilməsinə də kömək edir. Müəllim şagirdin güclü və zəif tərəflərini müəyyən edərək onların fərdi ehtiyaclarına uyğun təlim təşkil edə bilər.

Müasir təhsildə qiymətləndirmə yalnız ənənəvi yazılı və şifahi suallarla məhdudlaşmır. Layihə işi, təqdimatlar, elektron testlər, rubrikalar, özünü qiymətləndirmə kimi metodlardan geniş istifadə edilir.

Qiymətləndirmə prosesində bəzi çətinliklər də mövcuddur. Qiymətləndirmə təlim prosesinin ayrılmaz hissəsi olsa da, onun tətbiqi zamanı müxtəlif problemlər və çətinliklər meydana çıxır. Bu çətinliklər qiymətləndirmənin obyektivliyinə mənfi təsir göstərə bilər. Buna görə də problemlərin vaxtında müəyyən edilməsi və aradan qaldırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ən geniş yayılmış problemlərdən biri subyektiv qiymətləndirmədir. Bəzən müəllim şagirdin biliyini yalnız cavabına əsasən yox deyil, onun davranışı, dərstdə fəallığı və ya şəxsi münasibətlər əsasında qiymətləndirə bilər. Bu isə qiymətləndirmənin obyektivliyini azaldır, şagirdlər arasında ədalətsizlik hissi yaradır və onların təhsilə marağını zəiflədə bilər. Digər mühüm problem qiymətləndirmə meyarının aydın olmamasıdır. Şagirdlər hansı göstəricilərə əsasən qiymətləndirildiklərini bilmədikdə, öz fəaliyyətlərini düzgün istiqamətləndirməkdə çətinlik çəkirlər. Meyarların əvvəlcədən izah edilməsi, rubrikaların hazırlanması və qiymətləndirmə prosesinin şəffaf aparılması bu problemin aradan qaldırılmasına kömək edir.

Qiymətləndirmə prosesində rast gəlinən problemlərdən biri də şagirdlərdə imtahan və qiymət qorxusunun yaranmasıdır. Yüksək qiymət əldə etmək istəyi, valideyn və müəllim gözləntiləri, eləcə də uğursuzluqdan qorxma bəzi şagirdlərdə stress, narahatlıq və psixoloji gərginlik yaradır. Bu vəziyyət onların həqiqi bilik və bacarıqlarını nümayiş etdirməsinə mane olur və nəticələrin etibarlılığını azalda bilər.

Yalnız summativ qiymətləndirməyə üstünlük verilməsi də mühüm problemlərdən biridir. Tədris prosesində əks əlaqə üçün formativ qiymətləndirmə aparılmadıqda, şagirdlərin inkişaf dinamikası və öyrənmə prosesi lazımi səviyyədə izlənilmir.

Başqa bir çətinlik müəllimlərin qiymətləndirmə sahəsində peşəkar hazırlıq səviyyəsi ilə bağlıdır. Müasir qiymətləndirmə üsullarının düzgün tətbiqi xüsusi bilik və bacarıq səviyyəsini obyektiv şəkildə təhlil edir. Bəzi hallarda müəllimlər qiymətləndirmə alətlərindən səmərəli istifadə edə bilmədikləri üçün məktəbin obyektivliyi və etibarlılığı zəifləyir. Bu səbəbdən müəllimlərin davamlı peşəkar inkişaf proqramlarına cəlb olunması vacibdir.

Sınıfdə şagird sayının çox olması da qiymətləndirmə keyfiyyətinə öz təsirini göstərir. Məktəblərdə böyük siniflərdə hər bir şagirdə fərdi yanaşmaq, onun inkişafını izləmək və ətraflı məlumat vermək müəllim üçün çətinləşir. Nəticədə qiymətləndirmə daha çox ümumi xarakter daşıyır və fərdi inkişaf tam nəzərə alınmır. Qiymətləndirmə prosesində akademik dürüstlüyün qorunması da mühüm məsələdir. Bu baxımdan müəllimlər həm nəzarət mexanizmini gücləndirməli, həm də şagirdlərdə akademik dürüstlük mədəniyyətini formalaşdırmalıdırlar.

Sadalanan problemlərin aradan qaldırılması üçün qiymətləndirmə meyarlarının şəffaf hazırlanması, formativ qiymətləndirmənin geniş tətbiqi, müəllimlərin peşəkar inkişafının dəstəklənməsi, rəqəmsal texnologiyalardan səmərəli istifadə və obyektiv qiymətləndirmə prinsiplərinə ciddi əməl olunması zəruridir.

Sosial medianın təsiri altında ingilis dilində leksik vahidlərin semantik transformasiyası

Nəzmiyyə Mehdizadə

Açar sözlər: *semantik transformasiya, sosial media, ingilis dili, rəqəmsal jarqon, semantik sürüşmə*

Keywords: *semantic transformation, social media, English language, digital slang, semantic shift*

Rəqəmsal kommunikasiya vasitələrinin və sosial media platformalarının (X, TikTok, Instagram, Reddit) kütləviləşməsi insan dilinin inkişaf sürətini görünməmiş dərəcədə sürətləndirmişdir. Müasir dilçilikdə sosial media təkcə yeni sözlərin yarandığı deyil, həm də mövcud leksik vahidlərin məna strukturunun köklü şəkildə dəyişdiyi dominant mühit hesab olunur.

McCulloch (2019) qeyd edir ki, internet fonunda dilin inkişafı “qeyri-rəsmi yazılı nitq”, informal təkrar yazılış formasıdır. İnsanlar klaviatura arxasında yazarkən əslində danışq dilinin emosionallığını bərpa etməyə çalışırlar. Bu zaman paralingvistik vasitələrin (bədən dili, intonasiya) çatışmazlığı sözlərin üzərinə yeni semantik yüklərin qoyulmasını tələb edir.

Zappavigna (2012) tərəfindən irəli sürülən “baxış bucağından asılı linqvistika” (ambient affiliation) nəzəriyyəsinə görə, sosial media istifadəçiləri müəyyən bir virtual icmaya aid olduqlarını nümayiş etdirmək üçün spesifik kodlardan və məna sürüşmələrindən istifadə edirlər. Əgər bir söz rəqəmsal subkultura daxilində trendə çevrilirsə, onun ilkin lüğət mənası sürətlə arxa plana keçir.

Bu gün rəqəmsal mühitdə *“After those offensive tweets surfaced, the influencer was completely canceled by the community”* tipli cümlələrdə işlədilən bu vahid artıq inzibati və ya hüquqi bir aktı deyil, cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməyən, etik normaları pozan tanınmış şəxslərin kütləvi şəkildə boykot edilməsini, onların rəqəmsal nüfuzunun tamamilə sıfırlanmasını reallaşdıran sosial qınaq fenomenini ifadə edir (McCulloch, 2019).

Analoji olaraq, maliyyə və ticarət sahəsinə aid olan, kağız üzərindəki alış-veriş qəbzlərini və çeklərini bildirən *“receipts”* sözü də internet slanqında semantik genişlənməyə məruz qalaraq vizual müstəviyə keçmişdir. Real virtual ünsiyyətdə *“She claimed she never said that, but I have the receipts”* ifadəsində göründüyü kimi, bu leksik vahid artıq maddi dünyadakı kağız parçalarını deyil, kiminsə yalanını, rəqəmsal platformadakı ziddiyyətli çıxışını və ya günahını qəti şəkildə sübut edən skrinşotları, video qeydləri və şəxsi yazışma faktlarını ifadə edən güclü bir subkultural sübut alətinə çevrilmişdir.

Sosial medianın dilin daxili strukturuna etdiyi digər mühüm praktik təsir isə sözlərin konnotativ fərqliliyinin dəyişməsi, yəni mənanın yaxşılaşması (amelioration) və semantik inversiya prosesləridir ki, bu da istifadəçilərin minimal dil resursu ilə

maksimal ekspressivlik qazanmaq istəyindən irəli gəlir. Fəlsəfə və incəsənət terminologiyasında estetikaya aid olan, gözəllik elmini ifadə edən “*aesthetic*” sözü Instagram və Pinterest kimi vizual yönümlü platformaların daxili qanunauyğunluqları çərçivəsində təkbaşına bir sifət funksiyası daşımağa başlamışdır. Gündəlik rəqəmsal ünsiyyətdə sıx rast gəlinən “*Your new room layout is so aesthetic*” nümunəsi təsdiq edir ki, bu söz artıq elmi çərçivədən çıxaraq vizual cəhətdən mükəmməl, müəyyən bir rəqəmsal filtr stilinə və ya dəb cərəyanına tam uyğun gələn, gözoşxayan reallıqları təsvir etmək üçün universal bir epitetə çevrilmişdir (Zappavigna, 2012).

Digər tərəfdən, keçmiş illərdə küçə slanqında marginal və neqativ mənə daşıyan, dildə əsaslanmış və ya narkotik aludəçisi kontekstində işlənən “*based*” sözü, xüsusilə Reddit forumlarının və rəqəmsal siyasi icmaların dilində tamamilə müsbət transformasiyaya uğramışdır. Müasir rəqəmsal şərhələrdə hansısa cəsarətli addımı təqdir etmək üçün tək sözlə ifadə olunan “*He refused to apologize for his controversial but honest opinion*”. “*Based*” nümunəsi, bu leksik vahidin rəqəmsal mühitdə “başqalarının reaksiyasına və kütlənin rəyinə məhəl qoymadan öz fikrini cəsarətlə müdafiə edən, özünə sadıq qalan və təqdirəlayiq olan şəxs” mənasına gəldiyini empirik olaraq sübut edir (Groom, 2020).

Bu praktik dəyişikliklərin dinamikası təkcə fərdi sözlərin daxili semantikasını ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda funksional qrammatik transformasiyalar və nitq hissələrinin bir-birinə keçidi (conversion) ilə müşayiət olunaraq dilin ümumi qənaət prinsipinə xidmət edir. Ənənəvi ingilis dilində yalnız isim kimi çıxış edən və fiziki vibrasiyanı, yaxud fərdi hissiyatı bildirən “*vibe*” sözü sosial medianın ekspressiv mühitində həm feilə çevrilmiş, həm də situasiyanın ümumi atmosferini vizual-

emosional vəhdətdə təsvir edən geniş bir semantik çətir rolunu oynamağa başlamışdır. Məsələn, virtual gənclik dilində tez-tez işlədilən *“The energy in that cafe is just a whole vibe”* ifadəsi göstərir ki, bu söz artıq sadə bir hissi deyil, konkret məkanın dizaynı, musiqisi və insan kontingentinin yaratdığı spesifik harmoniya və bütöv bir rəqəmsal mədəniyyət elementini ifadə etmək gücündədir (Crystal, 2011).

Korpus dilçiliyinin müasir statistik məlumatları da təsdiqləyir ki, sosial media platformalarında işlədilən *“cloud”*, *“stream”*, *“viral”* və *“feed”* kimi təbiət və biologiya mənşəli sözlər artıq 80% hallarda öz ilkin lüğət mənalarında deyil, tamamilə rəqəmsal texnologiya və şəbəkə kontekstində işlənir ki, bu da dildə baş verən semantik transformasiyaların sistemli və kütləvi xarakter daşdığını göstərir (Tagliamonte, 2016).

Eyni zamanda sirk mədəniyyətinə aid olan və neytral-əyləncəli məna daşıyan *“clown”* leksik vahidinin sosial şəbəkələrdə, xüsusilə X platformasında spesifik emoji ilə müşayiət olunaraq *“səfeh, gülünc və absurd hərəkət edən şəxs”* kontekstində (pejoration) işlədilməsi, yaxud nadir hallarda işlənən parıltı mənasının rəqəmsal icmalarda *“glow up”* formasına salınaraq insanın xarici görünüşcə, mənəvi və ya maddi baxımdan kəskin müsbət dəyişməsinə (amelioration) ifadə etməsi dilin virtual reallığa çevik şəkildə necə adaptasiya olduğunu aydın şəkildə nümayiş etdirir.

Aparılan tədqiqat və praktik analizlər göstərir ki, sosial media müasir ingilis dilinin leksik-semantik sistemini yenidən formalaşdıran ən güclü sosiolinqvistik faktordur. Bu mühitdə baş verən semantik transformasiyalar təsadüfi deyil, dilin qənaət prinsipinə və virtual mühitdə emosional ekspressivliyi təmin etmək ehtiyacına əsaslanır.

Sözlərin məna strukturunun genişlənməsi, inversiyası və funksional qrammatik transformasiyası rəqəmsal mədəniyyətlə birbaşa bağlıdır. Bu dəyişikliklər ingilis dilinin qlobal xarakterini daha da gücləndirir, çünki sosial media sayəsində bir ölkədə yaranan semantik yenilik bir neçə saat ərzində qlobal səviyyədə mənimsənilir. Dilçilər və leksikoqraflar artıq bu sürəti qəbul etməli və ənənəvi lüğətçilik metodologiyasını rəqəmsal korpusların tələblərinə uyğunlaşdırmalıdırlar.

Ədəbiyyat

- Crystal, D. (2011). *Internet Linguistics: A Student Guide*. Routledge.
- Groom, N. (2020). Semantic change in the age of big data: A corpus-based study of digital metaphors. *Journal of Pragmatics*, 164, 45-58.
- McCulloch, G. (2019). *Because Internet: Understanding the New Rules of Language*. Riverhead Books.
- Tagliamonte, S. A. (2016). *Teen Talk: The Language of Adolescents*. Cambridge University Press.
- Zappavigna, M. (2012). *Discourse of Twitter and Social Media: How We Use Language to Brand Ourselves on the Web*. Bloomsbury Academic.

Qloballaşma dövründə ana dilinin gənclər arasında təbliği: sosiolinqvistik və rəqəmsal mexanizmlər

Səriyyə Nəzərova

Açar sözlər: *qloballaşma, ana dili, gənclər, rəqəmsal mühit, sosiolinqvistika, milli identirlik, dil şüuru, oyunlaşdırma, rəqəmsal kontent*

Keywords: *globalization, mother tongue, youth, digital environment, sociolinguistics, national identity, language consciousness, gamification, digital content*

XXI əsr qloballaşma, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və sərhədsiz kommunikasiya prosesləri ilə səciyyələnir. Bu qlobal integrasiya dalğası bəşəriyyətə elmi-texniki tərəqqi baxımından misilsiz imkanlar bəxş etməklə yanaşı, hər bir xalqın milli-mənəvi dəyərlər sisteminə, xüsusilə də onun ana dilinə ciddi sınaqlar gətirmişdir. Sözsüz ki, gənc nəsil qlobal informasiya məkanının əsas istehlakçısı və daşıyıcısı olaraq bu təsirlərə daha çox məruz qalır. Beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi olan dominant dillərin (xüsusilə ingilis dilinin) akademik, elmi və populyar mədəniyyət sahələrində hegemonluğu yerli dillərin funksional sərhədlərini daraltmaq təhlükəsi yaradır.

Bu kontekstdə qloballaşma şəraitində ana dilinin qorunması, gənclər arasında təbliği və onun funksional potensialının artırılması məsələsi yalnız linqvistik deyil, həm də milli təhlükəsizlik və strateji dövlət əhəmiyyətli problemə çevrilmişdir.

Müasir gənclərin linqvistik davranışı ənənəvi nitq normalarından köklü surətdə fərqlənir. İnternet məkanında, sosial şəbəkələrdə (TikTok, Instagram, Telegram, YouTube) formalaşan yeni ünsiyyət tərzı həm dilin zənginləşməsinə xidmət edə bilər, həm də onun qrammatik strukturunun pozulmasına, leksikonun məhdudlaşmasına və yad tərkibli elementlərlə həddindən artıq çirklənməsinə yol açır. Buna görə də qloballaşmanın obyektiv reallıqlarını inkar etmədən, əksinə, rəqəmsal texnologiyaların özündən ana dilinin tətbiqi və təbliği üçün səmərəli alət kimi istifadə etmək bugünkü elmi tədqiqatların əsas vəzifəsidir.

Sosiolinqvistik yanaşma baxımından qloballaşma prosesi dillər arasındakı güc balansını dəyişdirir. Qlobal miqyasda “lingua franca” statusu qazanmış dillər yerli dillərin funksional sahələrini sıxışdırır. Gənclər qlobal iqtisadiyyata, beynəlxalq elmə və rəqəmsal bazara inteqrasiya etmək üçün həmin dillərə yiyələnməyə məcburdurlar. Lakin bu proses əksər hallarda bilingvizm (ikidillilik) çərçivəsindən çıxaraq, hibrid ünsiyyət formalarının – məsələn, “sleng”, “jargon” və ya müxtəlif dillərin qatışıqından yaranan qarışıq nitq formalarının yayılması ilə nəticələnir.

Gənclər arasında gedən bu linqvistik transformasiyanın əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

İnformasiya bolluğu və global kontent: Gündəlik istehlak edilən informasiya məhsullarının mütləq əksəriyyətinin xarici dildə olması, gənclərin düşüncə tərzində ana dilinin imkanlarını arxa plana keçirir.

Presternasiya və sosial status: Xarici sözlərdən, terminlərdən və ya global internet memlərindən istifadə etmək gənclərin submədəniyyətində “müasirlik”, “tərəqqi” və ya “qrupa aidolma” simvolu kimi qəbul olunur.

Funksional laqeydlilik: Ana dilinin elmi, texniki və iqtisadi sahələrdə terminoloji bazasının operativ şəkildə yenilənməməsi gəncləri hazır xarici terminlərdən istifadə etməyə sövq edir.

Bu amillər dilin daxili imkanlarının məhdudlaşmasına və nəticə etibarilə milli təfəkkür tərzinin zəifləməsinə səbəb ola bilər. Çünki dil sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də xalqın tarixi yaddaşının, psixologiyasının və dünyagörüşünün daşıyıcısıdır.

Ənənəvi tədris üsulları – quru qrammatika qaydaları, məcburi əzbərləmə üsulları və klassik mühazirələr rəqəmsal dövrün gənclərini cəlb etməkdə artıq acizdir. Gənclərin diqqətini cəlb etmək və ana dilinə olan sevgini artırmaq üçün ünsiyyət və tədris formaları onların yaşadıkları mühitə – rəqəmsal ekosistemə uyğunlaşdırılmalıdır. İnnovativ təbliğat mexanizmləri aşağıdakı istiqamətləri əhatə etməlidir:

1. Oyunlaşdırma və mobil tətbiqlər: Ana dilinin orfoqrafiyasını, lüğət ehtiyatını və frazeologiyasını öyrədən interaktiv oyunların, viktorinaların və mobil tətbiqlərin yaradılması. Gənclər öyrənmə prosesini məcburiyyət kimi deyil, əyləncəli fəaliyyət kimi qəbul etməlidirlər.

2. Sosial media marketinqi və kontent yaradıcılığı: TikTok, YouTube Shorts və Instagram Reels kimi platformalarda qısa, dinamik, estetik cəhətdən cəlbedici, ana dilinin incəliklərini, maraqlı etimologiyalarını və unudulmuş sözlərini təbliğ edən video layihələrin həyata keçirilməsi.
3. İnteraktiv lüğətlər və süni intellekt alətləri: Ana dilində rəqəmsal korpusların, chatbotların və qrammatik yoxlama alətlərinin təkmilləşdirilməsi. Gənclərin istifadə etdiyi rəqəmsal platformalara ana dilinin avtomatik dəstəyi inteqrasiya olunmalıdır.
4. Yaradıcı müsabiqələr və birgə yaradıcılıq: Gənclərin özlərinin ana dilində rəqəmsal məhsullar (bloqlar, podkastlar, qısametrajlı filmlər, rəqəmsal incəsənət) yaratmasına dəstək verən qrant və stimullaşdırıcı proqramların təşkili.

Elmi ədəbiyyatda bilingvizm şəxsiyyətin intellektual inkişafına müsbət təsir edən faktor kimi qiymətləndirilsə də, ana dilinin təməl bazası zəif olduqda ikidillilik assimilyasiya riskini artırır. Gənc nəslin nümayəndələri xarici dilləri mənimsədikcə ana dilində dərin analitik düşüncə bacarığını itirməməlidirlər. Psixolinqvistik tədqiqatlar göstərir ki, dərkətmə prosesləri ən dərin səviyyədə məhz ana dilində baş verir.

Milli identirlik hissini qorunması ana dilinə edilən emosional və şüurlu bağlılıqdan asılıdır. Gənclərdə “dil qüruru” yaratmaq üçün ana dilinin arxaik və darıxdırıcı deyil, əksinə, müasir çağırışlara cavab verən, dinamik və çevik bir sistem olduğunu sübut etmək lazımdır. Dilin qorunması məcburi qadağalarla deyil, onun prestijinin artırılması və estetik dəyərinin önə çəkilməsi yolu ilə həyata keçirilməlidir.

Qloballaşma dövründə ana dilinin gənclər arasında təbliği məsələsi dövlət siyasətinin, elm adamlarının, təhsilverənlərin və vətəndaş cəmiyyətinin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir. Aparılan təhlil göstərir ki, ana dilini qorumağın yolu qapalı mühit yaratmaqda deyil, əksinə, dilin rəqəmsal mühitə aktiv integrasiyasını təmin etməkdə, onu müasir texnologiyalarla tənzimləməkdədir. Gənclərin ana dilinə olan münasibətini dəyişmək üçün onların təfəkkür tərzinə uyğun innovativ mexanizmlər – oyunlaşdırma, rəqəmsal kontent yaradıcılığı və sosial media strategiyaları tətbiq olunmalıdır. Yalnız bu yolla milli identirliyi qorumaq, zəngin mədəni irsi gələcək nəsillərə ötürmək və qlobal dünya nizamında milli-mənəvi mövqeyi möhkəmləndirmək mümkündür.

The Keystone of a Bright Future: the Importance of Education With its Individual and Social Dimensions

Hacı Beytullah Mutlu

Keywords: *education, individual development, social dimensions, Bright Future, human capital*

Açar sözlər: *təhsilin əhəmiyyəti, fərdi inkişaf, sosial ölçülər, gələcəyin qurulması, cəmiyyətin tərəqqisi*

Education has been the most fundamental force determining the fate of individuals, societies and civilizations since the beginning of human history. Man, by nature, is a being that tends to learn, develop and transform his environment. Revealing this potential and directing it in the right direction is possible only with a qualified educational process. Education; it is not just academic information provided within the framework of specific curricula in school buildings with defined boundaries. On the contrary, it is a dynamic process that begins from the moment an individual is born, continues in his family, environment and at every stage of life, and matures a person mentally, emotionally and socially.

Personal Transformation and Character Building

From an individual point of view, education is the greatest force that frees a person from mental and emotional shackles.

An educated individual; instead of accepting knowledge as it is, he questions, establishes cause-and-effect relationships, and approaches events from a critical point of view. This process allows a man to discover his own abilities and limits, thus building his self-confidence.

However, education is not just a means of getting a job for an individual. A real education inculcates moral values, ethical principles and the ability to empathize. Individuals who know their rights, respect the freedom of others, and feel responsibility towards the environment and all living beings are the products of education. Free-willed individuals who can make their own decisions based on rational foundations can grow only in a qualified educational environment.

Social Welfare, Development and Justice

In the social dimension, education is the most strategic element that determines the level of socio-economic development of a country. The power of nations in today's world; It is not measured by the natural resources or military qualities they have, but by the mature human power and the knowledge they produce. The common feature of countries that have a say in science, technology, art and economy is that they make huge investments in education and constantly update their education systems.

Education is also a guarantee of social justice and equal opportunities. Individuals from socio-economically disadvantaged backgrounds have the opportunity to realize their potential when they have access to a quality education. This situation ensures the transition between social strata and prevents individuals from being condemned to the conditions they were born into. A quality education system establishes

social merit and justice by offering equal opportunities to every gifted child.

In the era of rapid digital transformation, global integration, and technological acceleration, the definition and scope of education must continuously adapt to meet complex societal challenges. Modern pedagogical approaches no longer prioritize passive information transmission; instead, they focus on cultivating digital literacy, emotional intelligence, cognitive resilience, and global citizenship. As artificial intelligence and automation reshape global labor markets, qualified education serves as a stabilizing bridge, ensuring that human creativity, ethical reasoning, and critical problem-solving capabilities remain at the center of innovation and sustainable progress.

Ultimately, investing in holistic and accessible education is not merely a policy choice for governments, but a fundamental moral imperative for humanity. A visionary educational architecture nurtures peaceful coexistence, minimizes structural inequalities, and promotes active civic participation across diverse social demographics. By safeguarding educational quality as a universal public good, modern societies cultivate enlightened generations capable of constructing a world anchored in democratic values, social cohesion, and intellectual prosperity.

Xidmət sahələrində müştəri məmnuniyyətinin artırılmasında sosial faktorların rolu və təkmilləşdirilməsi mexanizmləri

Səma Həsənova

Açar sözlər: *müştəri məmnuniyyəti, sosial faktorlar, xidmət sektoru, korporativ sosial məsuliyyət, ünsiyyət etikası*

Keywords: *customer satisfaction, social factors, service sector, corporate social responsibility, communication ethics*

Müasir iqtisadi sistemdə xidmət sferasının payının artması və rəqabətin intensivləşməsi müəssisələrin strateji idarəetmə aparatında müştəri yönümlü yanaşmaların yenidən qiymətləndirilməsini şərtləndirir. Klassik marketinq anlayışında müştəri məmnuniyyəti daha çox qiymət və fiziki xidmət parametrləri ilə əlaqələndirilsə də, empirik tədqiqatlar sosial-psixoloji amillərin – personalın davranış etikası, empatiya səviyyəsi, sosial ədalət qavrayışı və təşkilatın korporativ sosial məsuliyyətinin məmnunluq indeksinə birbaşa təsirini göstərir. Xidmət istehlakı prosesində müştəri yalnız maddi dəyər əldə etmir, həm də müəyyən bir sosial-psixoloji mühitə inteqrasiya olunur. Bu baxımdan, müştəri loyallığının təmin edilməsində sosial faktorların strukturunun müəyyənləşdirilməsi və müxtəlif xidmət sahələri üzrə onların təkmilləşdirilməsi mexanizmlərinin işlənilməsi nəzəri və əməli cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müştəri məmnunluğunun sosial determinantları müəssisə ilə istehlakçı arasındakı qarşılıqlı təsirin xarakterindən asılı olaraq sistemləşdirilə bilər. M. J. Bitner, B. H. Booms, M. S. Tetreault, V. Martínez-Tur, J. M. Peiró, J. Ramos, C. Moliner, M. Qafarova, G. Məmmədova və başqalarının tədqiqatlarında qarşılıqlı əlaqə zamanı personalın davranışının müştərinin xidmət təcrübəsinin qiymətləndirilməsinə təsiri əsaslandırılmış, sosial ədalətin müxtəlif formalarının müştəri məmnuniyyəti ilə əlaqəsi araşdırılmışlar. Müxtəlif araşdırmalarda xidmət marketinqinin müştəri məmnuniyyətinə təsir edən amilləri, xidmət keyfiyyəti və müştəri məmnuniyyəti arasındakı əlaqə təhlil edilmiş, üç əsas kateqoriya müəyyən edilmişdir:

1. İnterpersonal qarşılıqlı əlaqə və personalın davranışı;
2. Sosial ədalət və ədalətli xidmət qavrayışı;
3. Müəssisənin korporativ sosial məsuliyyəti və etik davranışı.

Müştəri məmnunluğunun sosial determinantları müəssisə ilə istehlakçı arasındakı qarşılıqlı təsirin xarakterindən asılı olaraq sistemləşdirilə bilər. Tədqiqat çərçivəsində bu faktorlar üç əsas kateqoriyaya ayrılır:

1. İnterpersonal ünsiyyət amilləri: Buraya xidmət personalının peşəkar kompetensiyaları ilə yanaşı, nitq mədəniyyəti, emosional intellekti (EQ), aktiv dinləmə bacarığı və forsmojor situasiyalarda konstruktiv davranış nümayiş etdirmək qabiliyyəti daxildir.
2. Sosial-institusional amillər: Müəssisənin cəmiyyətdəki reputasiyası, şəffaflıq prinsipi və sosial məsuliyyət layihələrində iştirakı istehlakçının brendlə identifikasiya olunmasına gətirib çıxarır.
3. Fərdiləşdirmə və sosial inklüzivlik: İstehlakçıya standart alıcı kimi deyil, fərdi sosial ehtiyacları olan subyekt kimi

yanaşılması, həmçinin rahat integrasiya imkanlarının yaradılmasıdır.

Sosial amillərin müştəri məmnuniyyətinə təsiri xidmət sahəsinin əməliyyat xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqlənir:

1. Pərakəndə ticarət sektoru: Əsas sosial faktor personalın operativliyi və diqqətli münasibətidir. Bu sahədə müşahidə olunan başlıca problem ünsiyyətin şablonlaşmasıdır. Təkmilləşdirmə istiqaməti kimi xidmət personalına emosional intellekt və sosial psixologiya üzrə təlimlərin keçirilməsi göstərilə bilər.
2. Daşınmaz əmlak və vasitəçilik xidmətləri: Bu sektorda dominant sosial amil etimad mühitinin formalaşdırılması və məlumatların şəffaflığıdır. Tərəflər arasında məlumat asimetriyası müştəridə narazılıq yaradan ana səbəbdir. Çözüm mexanizmi kimi obyektiv qiymətləndirmə və sosial-etik məsuliyyət çərçivəsində fərdi konsultasiya modellərinin tətbiqi çıxış edir.
3. Təhsil və peşə təlimi sektoru: Burada sosio-psixoloji mühit və interaktiv kommunikasiya ön plana çıxır. Təlim alanların fərdi öyrənmə tempinin və psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmaması xidmətdən məmnunluğu azaldır. İnküziv yanaşma və davamlı əks-əlaqə mexanizmi tələb olunur.
4. Rəqəmsal xidmətlər: Sosial platformalar üzərindən humanistləşdirilmiş dəstəyin təmin edilməsi vacibdir. Tam avtomatlaşdırılmış bot cavabları müştəridə təcrid olunma hissi yaratdığı üçün hibrid kommunikasiya modellərinə üstünlük verilməlidir.

Xidmət sahələrində sosial aspektdən idarəetmənin effektivliyini artırmaq üçün kompleks mexanizmlərin tətbiqi zəruridir. İlk növbədə, müəssisələrin insan resurslarının idarə edilməsi

sistemində dəyişikliklər olunmalıdır. Front-ofis əməkdaşlarının seçimində yalnız texniki biliklər deyil, emosional intellekt və empatiya göstəriciləri əsas kriteriya kimi götürülməlidir. İkinci istiqamət müştəri rəylərinin təhlili mexanizminin dəyişdirilməsidir. Əks-əlaqə alətləri yalnız statistik göstəricilərin toplanması üçün deyil, müştəri ilə sosial dialoqun qurulması və emosional bağın yaradılması üçün istifadə edilməlidir. Üçüncü mexanizm isə Korporativ Sosial Məsuliyyət strategiyalarının xidmət prosesinə birbaşa inteqrasiyasıdır. Müəssisənin cəmiyyət yönümlü təşəbbüsləri müştəriyə çatdırıldıqda, istehlakçı həmin xidməti almaqla sosial faydalı bir prosesin iştirakçısına çevrildiyini hiss edir.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, müasir xidmət sektorunda müştəri məmnuniyyəti rəqabət üstünlüyünün təmin edilməsində kritik faktor olsa da, onun sosial ölçüləri çox vaxt ikinci plana keçirilir. Müəssisələrdə müştəri məmnunluğunun sosial aspektlərini təkmilləşdirmək üçün, ilk növbədə, işçilərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi sisteminə xidmət etikasını və sosial kommunikasiya keyfiyyətini əks etdirən kəmiyyət göstəriciləri əlavə edilməlidir. Rəqəmsallaşma dalğasında avtomatlaşdırılmış xidmət sistemləri tətbiq olunarkən belə, canlı sosial təmasın və emosional diqqətin qorunması təmin edilməlidir. Nəticə etibarilə, sosial yönümlü xidmət strategiyaları müəssisənin bazarda uzunmüddətli davamlılığını şərtləndirən əsas amildir.

Narkomaniya və telefon asılılığı: gənclərin bilik səviyyəsi və sosial təcrübələrinin təhlili

Vüsalə Poladova

Açar sözlər: *narkomaniya, mobil telefon asılılığı, internet asılılığı, gənclər, asılı davranış, sosial təsirlər, profilaktika*

Keywords: *drug addiction, mobile phone addiction, internet addiction, youth, addictive behavior, social influences, prevention*

Narkomaniya fərdin fiziki və psixi sağlamlığı ilə yanaşı, ailə münasibətlərinə, təhsil və əmək fəaliyyətinə, sosial təhlükəsizliyə təsir edən mürəkkəb tibbi-sosial problemdir. Gənclərin narkotik maddələrə dair biliklərinin və real sosial təcrübələrinin öyrənilməsi riskli davranışların qarşısının alınması üçün məqsədyönlü proqramların hazırlanmasına kömək edir. Buna görə tədqiqat iki aktual istiqaməti – maddə istifadəsi barədə məlumatlılığı və problemli telefon istifadəsini gənclərin sosial mühiti kontekstində birlikdə nəzərdən keçirir.

Asılılıq anlayışının nəzəri əsasları

Asılılıq müəyyən maddənin qəbuluna və ya davranışın təkrarına nəzarətin zəifləməsi, həmin fəaliyyətə üstün əhəmiyyət verilməsi və mənfi nəticələrə baxmayaraq, onun davam etdirilməsi ilə səciyyələnir. Klinik yanaşmada fiziki və davranış asılılığı fərqləndirilir.

Fiziki asılılıq psixoaktiv maddənin təsiri ilə tolerantlığın yaranması və qəbul dayandırıldıqda abstinensiya əlamətlərinin meydana çıxması ilə bağlıdır. Davranış asılılığı isə maddə qəbulundan deyil, müəyyən fəaliyyətin davamlı və nəzarətsiz təkrarından yaranır. Qumar, internet, videooyun, onlayn alış-veriş və problemli telefon istifadəsi bu çərçivədə araşdırılan davranışlardandır. Mobil telefondan çox istifadə öz-özlüyündə klinik asılılıq diaqnozu demək deyildir. Problem əsasən istifadə üzərində nəzarət itdikdə, təhsil, yuxu, ailə münasibətləri və sosial fəaliyyət pozulduqda meydana çıxır.

Telefon asılılığının sosial və psixoloji tərəfləri

Mobil telefon çoxfunksiyalı cihaz olduğundan istifadə müddətinin artması müxtəlif səbəblərlə bağlı ola bilər. Təhsil və iş üçün zəruri istifadə ilə məqsədsiz, avtomatik və nəzarətsiz istifadə arasında fərq qoyulmalıdır. Problemli istifadənin göstəricilərinə telefonu yoxlamaq üçün davamlı impuls, cihaz olmadıqda gərginlik, gecə saatlarında uzunmüddətli istifadə, üzbəüz ünsiyyətin azalması və gündəlik tapşırıqların təxirə salınması daxildir. Gənclərin sosial şəbəkələrdə daimi iştirak ehtiyacı və vacib hadisələri qaçıрмаq qorxusu bu davranışı gücləndirə bilər.

Elmi ədəbiyyatda problemli mobil telefon istifadəsi ilə depressiya, narahatlıq, sosial təcrid və yuxu pozğunluqları arasında əlaqələr göstərilmişdir. Bununla belə, əlaqə səbəbiyyətlə eyniləşdirilməməlidir: psixoloji çətinliklər telefon istifadəsini artırır, həddindən artıq istifadə də mövcud çətinlikləri dərinləşdirə bilər. Bu qarşılıqlı təsirin düzgün qiymətləndirilməsi üçün fərdin psixoloji vəziyyəti, ailə münasibətləri, həmyaşıd mühiti, gündəlik rejimi və istifadə məqsədi birlikdə araşdırılmalıdır.

Narkomaniya ilə bağlı bilik və sosial təcrübə

Narkotik maddələr barədə məlumatlılıq yalnız maddələrin adlarını və sağlamlığa zərərini bilməkdən ibarət deyildir. Əvvəlki tədqiqatlar gənclərin bilik və təcrübələrinin zamanla dəyişdiyini, buna görə profilaktik məlumatların müntəzəm yenilənməsinin zəruriliyini göstərir.

Narkomaniya və telefon asılılığını eyniləşdirmək düzgün deyil: birincisi psixoaktiv maddələrin bioloji və sosial nəticələri ilə, ikincisi isə texnologiyadan istifadə davranışı ilə bağlıdır. Lakin impuls nəzarətinin zəifləməsi, gündəlik funksionallığın pozulması, sosial mühitin təsiri və profilaktik dəstəyə ehtiyac kimi ortaq risk sahələri mövcuddur. Bu ümumi çərçivə gənclərin sağlam davranış vərdislərinin kompleks şəkildə dəstəklənməsinə imkan verir.

Əsas nəticələr və müzakirə

Təhlil mobil telefon istifadəsinin respondentlərin gündəlik həyatında geniş yer tutduğunu göstərmişdir. Sosial şəbəkələr və oyunlar vaxtın əhəmiyyətli hissəsini alan fəaliyyətlər kimi ön plana çıxmışdır. Bəzi iştirakçılarda istifadəni məhdudlaşdırmaqda çətinlik, diqqətin yayınması və digər fəaliyyətlərə ayrılan vaxtın azalması kimi problemli istifadə əlamətləri müşahidə edilmişdir. Bu nəticə telefonun özündən daha çox, istifadə üzərində nəzarətin və gündəlik tarazlığın əsas qiymətləndirmə meyarı olduğunu göstərir.

Problemli telefon istifadəsi ilə depressiv əlamətlər, narahatlıq və yuxu pozğunluqları arasında müsbət əlaqə müəyyən edilmişdir. Nəticə əvvəlki araşdırmalarda göstərilən ümumi istiqamətlə uyğunluq təşkil edir. Lakin müşahidə olunan korrelyasiya hansı amilin digərinə səbəb olduğunu sübut etmir. Daha güclü nəticə üçün gələcək tədqiqatlarda standartlaşdırılmış

psixoloji şkalalardan, daha geniş seçmədən və zaman üzrə təkrar ölçmələrdən istifadə edilməlidir.

Sosial amillər arasında ailə dəstəyi, dost mühiti və şəxsi vaxtın təşkili xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ailədə açıq ünsiyyət, gəncin fəaliyyətlərinə maraq və balanslı qaydalar riskli davranışları zəiflədə bilər. Eyni zamanda, yalnız qadağaya əsaslanan yanaşma əvəzinə, rəqəmsal savadlılığın artırılması, alternativ sosial və fiziki fəaliyyətlərin təşviqi, yuxu rejiminin qorunması və özünə nəzarət bacarıqlarının formalaşdırılması daha dayanıqlı nəticə verə bilər.

Narkotik maddələr barədə məlumatlılığın qiymətləndirilməsi profilaktikanın məzmununu gənclərin real ehtiyaclarına uyğunlaşdırmağa xidmət edir. Məlumatlandırma qorxu yaradan ümumi şüarlarla məhdudlaşmamalı, elmi cəhətdən düzgün, yaşa uyğun və praktik qərarverməni dəstəkləyən formada aparılmalıdır. Məktəb, universitet, ailə, səhiyyə və gənclər təşkilatları arasında əlaqələndirilmiş fəaliyyət həm maddə istifadəsi risklərinə, həm də problemli texnologiyaya qarşı qoruyucu mühit yarada bilər.

Profilaktik yanaşmalar

Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, profilaktikanın bir neçə istiqamətdə qurulması məqsəduyğundur. Birinci istiqamət maarifləndirmədir. Gənclərə narkotik maddələrin sağlamlıq, hüquqi və sosial nəticələri, problemli telefon istifadəsinin əlamətləri və etibarlı yardım mənbələri barədə aydın məlumat verilməlidir. İkinci istiqamət gündəlik davranış bacarıqlarıdır. Ekran vaxtının planlaşdırılması, bildirişlərin məhdudlaşdırılması, dərslər və istirahət vaxtının ayrılması, yatmadan əvvəl telefondan istifadənin azaldılması və müntəzəm fiziki fəaliyyət sağlam rejimi dəstəkləyir.

Üçüncü istiqamət sosial dəstəkdir. Ailə və təhsil müəssisələri gənclərin çətinliklərini mühakimə etmədən dinləməli, risk əlamətləri müşahidə edildikdə psixoloq və digər mütəxəssislərə vaxtında yönləndirməlidir. Dördüncü istiqamət erkən qiymətləndirmə və monitorinqdir. Davamlı yuxu pozuntusu, dərs göstəricilərinin pisləşməsi, sosial münasibətlərdən uzaqlaşma və davranış üzərində nəzarətin itməsi sadəcə intizam problemi kimi deyil, mümkün yardım ehtiyacı kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Tədqiqat gənclərin həyatında mobil telefon istifadəsinin geniş yayıldığını və bəzi hallarda problemli davranış əlamətləri ilə müşayiət olunduğunu göstərir. Telefon istifadəsinin intensivliyi psixoloji vəziyyət və gündəlik fəaliyyətlə əlaqəlidir, xüsusilə depressiv əlamətlər, narahatlıq, yuxu pozuntuları və diqqətin yayınması risk sahələri kimi seçilir. Bununla yanaşı, ailə dəstəyi, sağlam dost mühiti, vaxtın düzgün təşkili və maarifləndirmə qoruyucu rol oynaya bilər.

Narkomaniya və telefon asılılığı fərqli mexanizmlərə malik problemlərdir və onların diaqnostik baxımdan eyni kateqoriyada təqdim edilməsi məqsədəuyğun deyildir. Buna baxmayaraq, hər iki mövzu gənclərin bilik səviyyəsi, sosial təsirlərə həssaslığı, özünənəzarət bacarıqları və yardım imkanlarına çıxışı baxımından birlikdə araşdırıla bilər. Kompleks profilaktika yalnız risk barədə məlumat verməklə kifayətlənməməli, praktik davranış bacarıqları və əlçatan psixososial dəstəklə tamamlanmalıdır.

Uşaq alveri qurbanlarının reabilitasiyası və reinteqrasiyasının hüquqi-institusional mexanizmləri

Leyla Sadıqzadə

Açar sözlər: *uşaq alveri, reabilitasiya, reinteqrasiya, Palermo protokolu, sosial xidmət, monitoring, sosial adaptasiya*

Keywords: *child trafficking, rehabilitation, reintegration, Palermo protocol, social service, monitoring, social adaptation*

Müasir dövrdə insan hüquqlarının qorunması istiqamətində mühüm addımlar atılsa da, insan alveri hələ də qlobal miqyasda ən ciddi problemlərdən biri olaraq qalır. Bu cinayət növünün ən zərərçəkən və müdafiəsiz qrupunu isə uşaqlar təşkil edir. Yaşlarının azlığı və psixoloji həssaslıqları uşaqları cinayətkarların təsirinə daha açıq edir. Nəticədə onlar gələcək inkişaflarına mənfi təsir göstərən ağır fiziki və mənəvi travmalar alırlar ki, bu da uşaqların normal həyatdan qopmasına və cəmiyyətdən təcrid olunmasına gətirib çıxarır.

Uşaqların cinayət mühitindən xilas edilməsi problemin tam həlli demək deyil. Əsas çətinlik qurbanların cəmiyyətə yenidən qazandırılması, yəni reinteqrasiya mərhələsidir. Reinteqrasiya uşağın sadəcə sığınacaqda yerləşdirilməsi ilə bitmir; bu, onun addım-addım ailəsinə, təhsil mühitinə və cəmiyyətə uyğunlaşmasını təmin edən çoxşaxəli bir prosesdir.

Bərpa prosesinin uğuru isə hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyəti ilə yanaşı, dövlət qurumlarının, sığınacaqların və sosial işçilərin birgə işindən asılıdır.

Bu baxımdan, uşaqların sosial adaptasiyası üçün tətbiq olunan mexanizmlərin elmi şəkildə araşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Reabilitasiya proqramlarının real praktikada necə işlədiyini, sığınacaqlardakı vəziyyəti və sosial işçilərin rolunu təhlil etmədən daha effektiv müdafiə modelləri qurmaq mümkün deyil. Məhz buna görə də tədqiqatda problemin sosioloji, hüquqi və psixoloji tərəflərinin kompleks şəkildə öyrənilməsinə ehtiyac duyulmuşdur.

İnsan alveri qurbanı olan uşaqların hüquqi-institusional bazası
İnsan alveri qurbanı olmuş uşaqların yenidən cəmiyyətə qazandırılması prosesi ilkin olaraq beynəlxalq və milli hüquqi normativlərin yaratdığı baza daxilində tənzimlənir. Qurbanların müdafiəsi və reabilitasiyası dövlətlərin üzərinə götürdükləri öhdəliklər çərçivəsində həyata keçirilir. Bu sahədə beynəlxalq səviyyədə qəbul edilən əsas sənədlərdən biri BMT-nin Palermo protokoludur. Həmin sənəddə dövlətlərin üzərinə düşən əsas vəzifə kimi insan alveri qurbanlarının fiziki, psixoloji və sosial bərpası üçün zəruri şəraitin yaradılması müəyyənləşdirilir.

Beynəlxalq təcrübədə uşaqların spesifik ehtiyacları hər zaman diqqət mərkəzində saxlanılır. Avropa Şurasının müvafiq Konvensiyası uşaq qurbanların mühafizə mexanizmlərini daha da konkretləşdirərək, onların xüsusi xidmətlərə çıxışının təmin olunmasını və sosial adaptasiyasına hərtərəfli dəstək göstərilməsini tələb edir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemi də bu beynəlxalq prinsiplərə tam uyğun qurulmuşdur. Ölkəmizdə

bu sferadakı fəaliyyətin təməlini təşkil edən müvafiq qanunvericiliyə əsasən, insan alveri qurbanı olan uşaqların sosial reabilitasiyası məhz onların maraqlarının üstünlüyü prinsipi əsasında həyata keçirilir və yaş xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılır.

Sosial reabilitasiya və institusional mexanizmlərin icra praktikası. Praktikada bu mexanizmlərin icrası konkret dövlət institutlarının üzərinə düşür. Azərbaycanda uzunmüddətli sosial adaptasiya mərhələsi Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən idarə olunur. Reabilitasiya mərkəzləri və sığınacaqlar sadəcə müvəqqəti yer deyil, zərərçəkmiş şəxslərin qorxularını neytrallaşdırmaq və itirilmiş özünəinamı bərpa etmək üçün ilkin platformadır. Lakin hüquqi təməllərin mövcudluğuna baxmayaraq, real praktikada uşaqların ailə mühitinə qayıdışı zamanı bəzi sosioloji və iqtisadi çətinliklər ortaya çıxır. Bir çox hallarda ailənin ağır sosial-iqtisadi vəziyyəti uşaqların bərpasını ləngidir. Qurban olan uşaqların yenidən eyni iqtisadi çətinlikləri olan mühitə qaytarılması onların təkrarən insan alverinin hədəfinə çevrilməsi riskini artırır. Bu səbəbdən sosial reabilitasiya zamanı yalnız uşağa deyil, onun ailəsinə də kompleks dəstək göstərilməlidir.

Təhsil mühitinə integrasiya və monitoring

Digər vacib məsələ qurbanların təhsil mühitinə adaptasiyasıdır. İnsan alverinə məruz qalan uşaqlar çox vaxt uzun müddət təhsildən kənarda qalırlar. Onların məktəbə integrasiyası zamanı həm həmyaşıdları tərəfindən damğalanma riski, həm də proqramdan geri qalmaları psixoloji baryerlər yaradır. Travma almış uşaqların təhsil müəssisələrinə adaptasiyası sosial işçilər və psixoloqların birgə hazırladığı fərdi proqramlar əsasında aparılmalıdır.

Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün sığınacaqdan sonrakı monitoring mexanizmi güclü olmalıdır. Qanunvericiliyin əsas prinsiplərinə uyğun olaraq, sosial xidmət çətin həyat şəraitində olan şəxslərin müstəqil yaşayışına yönəlməli və mütəmadi səmərəlilik monitoringləri ilə müşayiət olunmalıdır. Lakin praktikada bu prinsiplərin tam reallaşması üçün monitoringlərin keyfiyyətinin artırılmasına ehtiyac vardır.

Aparılan təhlil göstərir ki, insan alveri qurbanı olan uşaqların cəmiyyətə qazandırılması həm hüquqi, həm də sosial tərəfləri əhatə edən uzunmüddətli bir prosesdir. Azərbaycanda bu sahədə möhkəm qanunvericilik bazası formalaşsa da, uşaqlar sığınacaqları tərk etdikdən sonrakı dövrdə nəzarət mexanizmlərində və praktiki tətbiqdə müəyyən boşluqlar qalmaqdadır. Problemin aradan qaldırılması üçün qurumlararası əməkdaşlığın gücləndirilməsi və rehabilitasiya prosesinin fasiləsizliyinin təmin edilməsi vacibdir. Mövcud çətinliklərin həlli və adaptasiya prosesinin daha səmərəli qurulması məqsədilə sığınacaqları tərk edən hər bir uşağın sonrakı taleyini və yaşayış şəraitini izləmək məqsədilə sosial işçi, psixoloq və pedaqoqlardan ibarət ixtisaslaşmış mobil qruplar formalaşdırılmalı, uşaqlara azı bir il müddətində mütəmadi dəstək göstərilməlidir. Eyni zamanda, qurbanların qayıtdığı ailələrin sosial-iqtisadi problemləri diqqətdə saxlanılmalı, onları dəstəkləmək üçün xüsusi məşğulluq və sosial yardım proqramları həyata keçirilməlidir; əgər bioloji ailə mühiti uşaq üçün təhlükə mənbəyi olaraq qalırsa, alternativ himayədar ailə modelinin tətbiqinə üstünlük verilməlidir. Bundan əlavə, uşaqların təhsil müəssisələrində həmyaşıdları tərəfindən damğalanmasının qarşısını almaq üçün məxfilik prinsipləri qəti şəkildə qorunmalı, təhsil işçiləri üçün isə bu kateqoriyadan olan uşaqlarla işləmə bacarıqlarını artıran xüsusi həssaslıq təlimləri təşkil olunmalıdır.

Sosial məsuliyyət və etik prinsiplər kontekstində uşaqların sağlamlığının qorunması: sosial iş müdaxilələrinin rolu və əhəmiyyəti

İlkin Eyvazov

Açar sözlər: *xroniki xəstəliklər, etik prinsiplər, uşaq sağlamlığı, sosial iş müdaxiləsi*

Keywords: *chronic diseases, ethical principles, child health, social work intervention*

Bir ölkənin ən mühüm inkişaf göstəricilərindən biri uşaqların sağlamlığıdır. Diaqnostika prosesinin mürəkkəb olması, daim inkişaf edən və dəyişən texnologiya, mədəni fərqliliklər, məhdud savadlılıq səviyyəsi, yaşa bağlı fiziki və idrak dəyişiklikləri kimi amillər uşaqların özünə qulluq bacarıqlarına, özünə inamına, təqdim olunan xidmətlərdən istifadə etməsinə və səhiyyə komandası ilə ünsiyyətinə təsir göstərə bilər (Buz & Ayyıldız, s. 525). Ölkələrin uşaq müdafiəsi siyasətlərinin inkişafında mühüm təsiri olan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Hüquqları Konvensiyası və İnsan Hüquqları Ümumdünya Bəyannaməsi beynəlxalq hüquqda uşaqların qorunması ilə bağlı tənzimləmələrin inkişafına təkan vermişdir. Uşaq Hüquqları Konvensiyası yalnız yaşamaq hüququnu deyil, həm də uşağın sağ qalması və inkişafı üçün mümkün olan maksimum səylərin göstərilməsini dövlətlərin məsuliyyəti kimi müəyyən edir.

Konvensiya uşaqların əsas hüquqları kimi yaşamaq, inkişaf, qorunma və iştirak hüquqlarını ön plana çıxarır və bu hüquqların ayrı-seçkilik edilmədən, uşağın ali mənafeyi nəzərə alınaraq həyata keçirilməsinin vacibliyini vurğulayır. Eyni zamanda, Konvensiya qeyd edir ki, uşaq hüquqları ailə, cəmiyyət və dövlət öz əsas vəzifə və məsuliyyətlərini yerinə yetirdiyi halda tam şəkildə təmin oluna bilər (Akyüz, 2012, s. 41).

Uşağın sağlam inkişafı müxtəlif qarşılıqlı təsirləri əhatə edən və kontekstual amillər tərəfindən formalaşdırılan bir prosesi ifadə edir. Uşaqlıq dövrü isə uşağın inkişaf mərhələləri içərisində ən vaciblərindən biridir (Raphael et al., 2013). Uşaqların psixoloji, fiziki və sosial baxımdan sağlam fərdlər kimi yetişə bilmələri üçün valideynləri və ya baxıcısı ilə uşaq arasında qarşılıqlı sevgi bağının qurulmasının əhəmiyyəti uzun illərdir məlumdur. Ailənin uşağın sağlamlığına dair münasibət və davranışları onun sağlamlıq vəziyyətinə birbaşa təsir göstərir. Uşaqların ailədə zorakılıq görməsi və xroniki xəstəlikləri onların sağlamlıqlarına və psixoloji vəziyyətlərinə təsir edir (Yıldız & Cihan Dündar, s. 2024).

Son 40 ildə uşaqlarda xroniki xəstəliklərin yayılma səviyyəsi dörd dəfə artmış və hazırda bu vəziyyət uşaqların təxminən 12–16%-ini əhatə edir. Uşaqlıq dövründə xroniki xəstəliklər müxtəlifdir. Psixiatrik xəstəliklər, ürək və qan-damar sistemi xəstəlikləri, epilepsiya, xroniki böyrək çatışmazlığı, xərçəng, qaraciyər xəstəlikləri, diabet, astma kimi xəstəliklər xroniki xəstəliklərə daxildir (Çavuşoğlu, 2011, s. 72).

Uşağa xroniki xəstəlik diaqnozu qoyulduqdan sonra, həm uşaq, həm də ailəsi üçün stresli bir prosesin başlaması ehtimal olunur. Xüsusilə tibb sahəsindəki inkişaf sayəsində bir çox xroniki xəstəliyi olan şəxslərin ömür müddəti uzanmışdır. Bu isə uşağın

və ailəsinin yalnız tibbi deyil, eyni zamanda psixososial baxımdan da dəstəyə olan ehtiyacını daha da artırmışdır (Gökler, 2004). Uşaq xəstəlik prosesi ilə yalnız fiziki baxımdan deyil, eyni zamanda emosional və sosial baxımdan da mübarizə aparmalıdır. Uşağın biopsixososial rifahının təmin olunması üçün səhiyyə sahəsindəki bütün tərəflərin məsuliyyət daşması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həkim, tibb bacısı, psixoloq, sosial iş mütəxəssisi və uşaq inkişafı üzrə mütəxəssisdən ibarət multidissiplinar komanda yanaşması uşaq və ailəyə təqdim olunan xidmətlərdə maksimum fayda və bütöv (holistik) qiymətləndirmə imkanı yaradır (Power & Gronen, 2016).

Sosial məsuliyyət və etik prinsiplər kontekstində uşaqların sağlamlığının qorunması zamanı psixososial dəstək fəaliyyətləri də ön plana çıxır. Bu çərçivədə sosial xidmətlər xəstənin müalicəsinə mane olan psixoloji, sosial və iqtisadi amilləri müəyyən edərək onların yaxşılaşdırılmasına dəstək verir. Bu prosesdə sosial iş mütəxəssislərinin mikro, mezzo və makro səviyyədə tətbiq etdikləri müdaxilə üsulları uşaq və ailənin problem həll etmə qabiliyyətinin inkişafına kömək edə bilər. Beləliklə, onların gücləndirilməsi əsas götürülərək ehtiyac duyduqları şəraitin yaradılması və ya yaxşılaşdırılması hədəflənir (Özbesler, 2017).

Uşağın və ailənin müalicə prosesi zamanı qarşılaşdıqları psixoloji, sosial və iqtisadi problemlərin öhdəsindən gələ bilməsində, həyat keyfiyyətinin və psixososial rifahın artırılmasında, həmçinin səhiyyə heyəti ilə effektiv ünsiyyətin təmin edilməsində sosial işçilərin müdaxilələri və etik məsuliyyətləri də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Sosial işçi uşaq, ailə və səhiyyə işçiləri arasında davamlı və açıq ünsiyyətin qurulmasında strateji rol oynayır. O, uşağın psixososial ehtiyacları ilə müalicə planı arasında əlaqələndirici ünsiyyət

prosesinin formalaşmasına kömək edir (Engin et al., 2021, s. 273).

Uşaqların sağlamlığının qorunmasında ən vacib etik prinsiplərdən biri uşağa, onun ləyaqətinə, şəxsi hüquqlarına və düşüncələrinə hörmət etmək, onların öz ehtiyacları və tələbləri olan unikal inkişaf mərhələsində olan bir fərd olduğunu xatırlamaq və onları olduqları kimi qəbul etməkdir. Uşağın öz fikirlərini ifadə etmək və qərar qəbuletmə proseslərində iştirak etmək hüququna hörmət etmək, qayğı göstərmək və diqqət yetirmək, uşaqlara verilən peşəkar dəyər və hörmətlə uyğun gələn vacib bir aspektdir. Buna görə də, uşaqlarla iş uşaq adından və ya onun yerinə deyil, onunla əməkdaşlıq çərçivəsində planlaşdırılmalı və həyata keçirilməlidir (Mutlu, s. 209).

Uşaqların sağlamlığının qorunmasında sosial iş müdaxiləsinin uşağı və ailəni birlikdə əhatə edəcək şəkildə həyata keçirilməsi vacibdir. Çünki uşağın yaşadığı sağlamlıq problemi yalnız onu deyil, uzun müddət ərzində ailəni də psixososial baxımdan təsir altına alan çətin bir prosesdir. Bu baxımdan, uşaq və ailənin psixososial qiymətləndirilməsi, risk faktorları qarşısında onların güclü tərəflərinin müəyyənləşdirilməsi müdaxilənin başlanğıcı üçün mühüm şərtidir. Bu yanaşma uşağın sağlamlığında etik prinsiplərin rolunu da ön plana çıxarır: uşağın maraqlarının qorunması, ailə ilə hörmətə əsaslanan əməkdaşlıq, ədalət və fərdi yanaşma prinsipləri həm müdaxilənin effektivliyini artırır, həm də uşağın ümumi rifahına müsbət təsir göstərir.

Ədəbiyyat

- Akyüz, E. (2012). *Çocuk hukuku*. Pegem Akademi.
- Buz, S., & Ayyıldız, A. A. (2024). Çocuk refahı çalışanlarının farklı sosyal hizmet sunum modellerindeki deneyimleri: Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu ile Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı dönemleri. *Sosyal hizmet etiği* (199–202). Nika Yayınevi.
- Çavuşoğlu, H. (2011). *Çocuk sağlığı hemşireliği* (Cilt 1). Sistem Ofset Basınevi.
- Engin, E. A., Yıldırım, F., & Purutçuoğlu, E. (2021). Kronik hastalığa sahip çocukların psikososyal sorunları: Pediatrik sosyal hizmet müdahaleleri odağında bir derleme. *Journal of Current Pediatrics*, 19(2), 271–279.
- Gökler, I. (2004). Çocukluk dönemi kronik hastalıklarının psikososyal boyutlarına ilişkin çalışmaların yöntemsel açıdan gözden geçirilmesi: İleriye yönelik öneriler. *Türk Psikiyatri Dergisi / Turk J Child Adolesc Ment Health*, 16–30.
- Mutlu, Z. (2020). Çocuklarla çalışmada etik ilkeler. İçinde *Sosyal hizmet etiği* (199–202). Nika Yayınevi.
- Özbesler, C. (2017). Tıbbi sosyal hizmete giriş ve tıbbi sosyal hizmet uzmanının rolleri. *Tıbbi sosyal hizmet*, 4–12. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Power, S., & Gronen, M. (2016). Pediatric healthcare social work practice. *Social work practice in healthcare: Advanced approaches and emerging trends*, 336–339. SAGE Publications.
- Raphael, J. L., Rueda, A., Lion, K. C., & Giordano, T. P. (2013). The role of lay health workers in pediatric chronic disease: A systematic review. *Academic Pediatrics*, 408–420.

Yıldız, Ş., & Cihan Dünder, Ü. (2024). Sosyal hizmet kuruluşlarında bakım altında bulunan çocuklar ile ailesinin yanında kalan çocukların ağız ve diş sağlığı düzeylerinin karşılaştırmalı değerlendirilmesi.

Fırat Üniversitesi Sağlık Bilimleri Tıp Dergisi, 38(3), 199–205.

Sosial müdafiə proqramlarının yoxsulluğun azaldılmasında rolu

Aydan Şabanova

Açar sözlər: *sosial müdafiə, yoxsulluq, sosial təminat, ünvanlı sosial yardım, sosial siyasət*

Keywords: *social protection, poverty, social security, targeted social assistance, social policy*

Yoxsulluq müasir dövrdə sosial-iqtisadi inkişafın qarşısında duran əsas problemlərdən biridir. Əhalinin müəyyən hissəsinin gəlirlərinin aşağı olması onların əsas sosial və iqtisadi ehtiyaclarını tam şəkildə qarşılamasına mane olur. Bu baxımdan dövlətin sosial siyasəti aztəminatlı və sosial cəhətdən həssas əhali qruplarının müdafiəsində mühüm rol oynayır. Sosial müdafiə sistemi pensiya təminatı, sosial müavinətlər, ünvanlı dövlət sosial yardımı, məşğulluğun dəstəklənməsi və digər tədbirləri əhatə edir. Bu proqramların əsas məqsədi sosial risklərin təsirini azaltmaq, əhalinin minimum sosial təminatını gücləndirmək və yoxsulluğun səviyyəsinin aşağı salınmasına şərait yaratmaqdır. Azərbaycan Respublikasında da sosial müdafiə siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması və yoxsulluğun azaldılmasıdır. Sosial müdafiə proqramları yoxsulluğun azaldılmasında, ilk növbədə, aztəminatlı əhalinin gəlirlərinin dəstəklənməsi vasitəsilə mühüm rol oynayır.

Sosial ödənişlər və müxtəlif yardım mexanizmləri ailələrin əsas ehtiyaclarını qarşılama imkanlarını artırır və gəlir çatışmazlığının müəyyən dərəcədə kompensasiya olunmasına şərait yaradır. Xüsusilə yaşlılar, əmək qabiliyyəti məhdud şəxslər və digər həssas qruplar üçün sosial təminat mühüm gəlir mənbəyidir. Ünvanlı dövlət sosial yardımı sosial müdafiə mexanizmləri arasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu yardımın əsas məqsədi gəlirləri aşağı olan ailələrə dövlət dəstəyinin göstərilməsidir. Yardımın ünvanlı xarakter daşması dövlət resurslarının daha çox ehtiyacı olan əhali qruplarına yönəldilməsinə imkan verir. Bununla yanaşı, proqramların səmərəliliyi ailələrin real sosial-iqtisadi vəziyyətinin düzgün müəyyənləşdirilməsindən və yardımların ehtiyacı olan şəxslərə çatdırılmasından asılıdır.

Sosial müdafiə siyasətinin digər mühüm istiqaməti pensiya və sosial müavinət sistemidir. Bu ödənişlər yaşlı insanların, əmək qabiliyyətini itirmiş şəxslərin və digər sosial risk qruplarının gəlirlərinin qorunmasına, onların yoxsulluq riskinin azalmasına imkan verir. Beləliklə, sosial təminat mexanizmləri həm ayrı-ayrı ailələrin maddi vəziyyətinə, həm də cəmiyyətin sosial sabitliyinə müsbət təsir göstərir. Lakin yoxsulluğun uzunmüddətli və davamlı şəkildə azaldılması yalnız sosial ödənişlərin artırılması ilə məhdudlaşmamalıdır. Bu baxımdan əmək qabiliyyətli əhəlinin məşğulluğunun təmin edilməsi, peşə hazırlığına cəlb olunması və özünüməşğulluq imkanlarının genişləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnsanların əmək bazarına inteqrasiyası onların dövlət sosial yardımından asılılığını azaltmaqla yanaşı, davamlı gəlir əldə etmələrinə imkan yaradır. Azərbaycan təcrübəsində sosial müdafiə və məşğulluq siyasətinin əlaqələndirilməsi bu baxımdan əhəmiyyətli istiqamətlərdən biridir. Əmək qabiliyyətli sosial yardım alan şəxslərin məşğulluğa və peşə hazırlığına cəlb

edilməsi onların gələcəkdə iqtisadi müstəqilliyinin artırılmasına şərait yarada bilər. Bu yanaşma sosial müdafiə sisteminin yalnız maddi yardım göstərən mexanizm deyil, həm də əhalinin iqtisadi fəallığını dəstəkləyən vasitə kimi formalaşmasına imkan verir.

Sosial müdafiə proqramlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı onların əhatə dairəsi, yardımın məbləği, benefisiarların düzgün müəyyənləşdirilməsi və göstərilən dəstəyin real ehtiyaclara uyğunluğu nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan sosial yardımların daha dəqiq hədəflənməsi, sosial ehtiyacların düzgün qiymətləndirilməsi və müxtəlif proqramlar arasında koordinasiyanın gücləndirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ümumilikdə, sosial müdafiə proqramlarının yoxsulluğa təsiri iki əsas istiqamətdə özünü göstərir. Birinci istiqamət aztəminatlı əhalinin cari gəlirlərinin və istehlak imkanlarının dəstəklənməsi, ikinci istiqamət isə insanların əmək bazarında iştirakının artırılması yolu ilə uzunmüddətli gəlir imkanlarının genişləndirilməsidir. Bu iki istiqamətin qarşılıqlı şəkildə həyata keçirilməsi yoxsulluğun həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli nəticələrinin azaldılmasına imkan verir.

Aparılan ümumiləşdirmələr göstərir ki, sosial müdafiə proqramları yoxsulluğun azaldılması və əhalinin sosial rifahının təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Sosial ödənişlər və ünvanlı sosial yardım aztəminatlı ailələrin cari gəlirlərini dəstəklədiyi halda, məşğulluq və özünüməşğulluq tədbirləri onların uzunmüddətli gəlir imkanlarının artırılmasına şərait yaradır. Azərbaycan modelində sosial müdafiə tədbirlərinin daha səmərəli nəticə verməsi üçün sosial yardım və məşğulluq siyasətinin əlaqələndirilməsi, yardımların daha dəqiq hədəflənməsi və sosial proqramların

nəticələrinin mütəmadi qiymətləndirilməsi məqsədəuyğundur. Belə yanaşma sosial müdafiə resurslarından daha səmərəli istifadə etməyə və yoxsulluğun davamlı şəkildə azaldılmasına imkan verə bilər.

Qida təhlükəsizliyi üzrə ictimai maarifləndirmə fəaliyyətində sosial işin rolu və effektivliyi

Rayana Mahmudlu

Açar sözlər: *sosial iş, qida təhlükəsizliyi, ictimai maarifləndirmə, sosial məsuliyyət, istehlakçı davranışı*

Keywords: *social work, food safety, public awareness, social responsibility, consumer behavior*

Qida təhlükəsizliyi insanların sağlamlığı və həyat keyfiyyəti ilə birbaşa əlaqəli olan mühüm sahələrdən biridir. İnsan gündəlik həyatında müxtəlif qida məhsullarından istifadə edir və həmin məhsulların təhlükəsizliyi onun sağlamlığına təsir göstərən əsas amillərdən hesab olunur. Qida məhsullarının düzgün saxlanılmaması, hazırlanması və istehlakı qida mənşəli xəstəliklərin yaranmasına səbəb ola bilər.

Qida təhlükəsizliyinin təmin olunması yalnız qida istehsal edən və satan subyektlərin məsuliyyəti ilə məhdudlaşmır. İstehlakçının da bu prosesdə mühüm rolu vardır. Məhsul alarkən onun etiket məlumatlarına baxmaq, son istifadə tarixini yoxlamaq, saxlanma şəraitinə diqqət etmək və məhsulu düzgün şəraitdə saxlamaq istehlakçının gündəlik davranışlarından asılıdır. Bu baxımdan qida təhlükəsizliyi sosial məsuliyyət anlayışı ilə də əlaqələndirilə bilər.

Cəmiyyətin hər bir üzvünün təhlükəsiz qida davranışlarını mənimsəməsi ümumi sağlamlıq mühitinin formalaşmasına kömək edir. Dövlət qurumlarının nəzarət və maarifləndirmə fəaliyyəti ilə yanaşı, vətəndaşların da məsuliyyətli davranması qida təhlükəsizliyi sisteminin səmərəliliyini artırır. Azərbaycan Respublikasının qida təhlükəsizliyi üzrə dövlət siyasətində əhalinin maarifləndirilməsi, sağlam qidalanmanın təşviqi və istehlakçı hüquqlarının qorunması ayrıca istiqamət kimi müəyyən edilmişdir. Bu isə qida təhlükəsizliyinin yalnız texniki və inzibati məsələ deyil, həm də sosial və maarifləndirici problem olduğunu göstərir.

İctimai maarifləndirmə anlayışı və əsas istiqamətləri

İctimai maarifləndirmə insanların müəyyən problem və ya məsələ haqqında bilik və məlumatlarının artırılmasına yönəlmiş sistemli fəaliyyət kimi izah edilə bilər. Qida təhlükəsizliyi sahəsində maarifləndirmənin əsas məqsədi insanların təhlükəsiz qida ilə bağlı düzgün məlumat əldə etməsinə və həmin məlumatlardan gündəlik həyatlarında istifadə etməsinə şərait yaratmaqdır.

Qida təhlükəsizliyi üzrə maarifləndirmə bir neçə istiqaməti əhatə edir. Bunlara qida məhsullarının düzgün seçilməsi, məhsulların etiket məlumatlarının oxunması, qidaların saxlanma qaydaları, şəxsi gigiyena, qida hazırlanarkən təmizlik qaydalarına əməl olunması və qida mənşəli risklərin qarşısının alınması daxildir. Maarifləndirmənin əsas xüsusiyyətlərindən biri məlumatın sadə və başadüşülən formada təqdim edilməsidir. Elmi və texniki məlumatların əhali üçün mürəkkəb formada təqdim edilməsi onun praktik təsirini azalda bilər. Buna görə də sosial iş yanaşmasında məlumatın insanların yaşına, təhsil səviyyəsinə, sosial vəziyyətinə və gündəlik həyat şəraitinə uyğunlaşdırılması vacibdir.

Qida təhlükəsizliyi sahəsində maarifləndirmənin müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilməsi mümkündür. Televiziya və radio proqramları, sosial media, bukletlər, seminarlar, məktəblərdə görüşlər, təlimlər və interaktiv tədbirlər əhalinin məlumatlandırılması üçün istifadə edilə bilər.

Sosial işin qida təhlükəsizliyi sahəsində rolu

Sosial iş fəndlərin, ailələrin, qrupların və icmaların sosial fəaliyyət imkanlarının gücləndirilməsinə və sosial problemlərin həllinə yönəlmiş peşəkar fəaliyyətdir. Bu baxımdan sosial işin əsas prinsiplərindən biri insanların ehtiyaclarının müəyyənləşdirilməsi və həmin ehtiyaclara uyğun müdaxilələrin həyata keçirilməsidir.

Qida təhlükəsizliyi ilə bağlı maarifləndirmədə sosial işin tətbiqi müxtəlif sosial qrupların informasiya ehtiyaclarının müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Məsələn, uşaqlara qida təhlükəsizliyi haqqında məlumat verilirək onların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı, yaşlı insanlarla işləyərkən isə məlumat daha sadə və praktik formada təqdim edilməlidir.

Sosial işçi qida təhlükəsizliyi sahəsində:

- müxtəlif sosial qrupların məlumatlılıq səviyyəsini müəyyən edə bilər;
- əhalinin ehtiyaclarına uyğun maarifləndirmə proqramlarının hazırlanmasına dəstək göstərə bilər;
- fəndlər və ailələr arasında təhlükəsiz qida davranışlarını təşviq edə bilər;
- sosial həssas qrupların maarifləndirmə tədbirlərinə cəlb edilməsini təmin edə bilər;
- qida təhlükəsizliyi ilə bağlı yanlış təsəvvürlərin aradan qaldırılmasına kömək edə bilər;
- dövlət qurumları ilə əhali arasında kommunikasiya imkanlarını gücləndirə bilər.

Bu baxımdan sosial işçi yalnız məlumatı ötürən şəxs deyil, həm də fərd və cəmiyyət arasında əlaqə yaradan vasitəçi kimi çıxış edə bilər.

Müxtəlif sosial qruplarla maarifləndirmə işi

Qida təhlükəsizliyi üzrə maarifləndirmə bütün əhali üçün eyni üsulla aparıldıqda onun effektivliyi aşağı düşə bilər. Çünki müxtəlif sosial qrupların məlumat alma üsulları, ehtiyacları və gündəlik həyat şəraiti bir-birindən fərqlənir.

Uşaqlar və yeniyetmələrlə maarifləndirmə zamanı vizual və interaktiv üsullar daha məqsədəuyğundur. Oyunlar, təqdimatlar, sual-cavablar və praktiki nümunələr uşaqların mövzunu daha asan mənimsəməsinə imkan yaradır. AQTANIN “Sağlam məktəbli” layihəsi çərçivəsində məktəblilərlə sağlam qidalanma və qida təhlükəsizliyi mövzularında görüşlərin keçirilməsi bu istiqamətdə praktiki nümunədir. 2026-cı ildə layihə çərçivəsində məktəblilərə qida təhlükəsizliyi və sağlam qidalanma ilə bağlı təqdimatlar keçirilib, suallar cavablandırılıb və maarifləndirici materiallar təqdim edilib.

Yaşlı insanlarla maarifləndirmə işində isə gündəlik həyatla bağlı nümunələrdən istifadə daha effektiv ola bilər. Qidaların saxlanması, məhsulların son istifadə tarixinin yoxlanılması və mətbəxdə gigiyena qaydalarına əməl edilməsi kimi məsələlər praktik şəkildə izah edilə bilər.

Sosial-iqtisadi baxımdan həssas ailələrlə iş zamanı isə maarifləndirmə yalnız sağlamlıq aspektinə deyil, həm də ailənin real imkanlarına uyğun qurulmalıdır. Çünki təhlükəsiz qida davranışlarının formalaşmasına iqtisadi imkanlar, yaşayış şəraiti və məlumat əldə etmək imkanları da təsir göstərə bilər.

İctimai maarifləndirmənin effektivliyinin qiymətləndirilməsi

Maarifləndirmə fəaliyyətinin effektivliyini müəyyən etmək üçün yalnız keçirilmiş tədbirlərin sayına və iştirakçıların sayına əsaslanmaq kifayət deyil. Əsas məsələ maarifləndirmə nəticəsində insanların biliklərində və davranışlarında hansı dəyişikliklərin baş verməsidir.

Effektivliyin qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə etmək mümkündür:

- maarifləndirmədən əvvəl və sonra əhəlinin bilik səviyyəsinin müqayisəsi;
- iştirakçıların qida təhlükəsizliyi ilə bağlı məlumatlılıq səviyyəsi;
- təhlükəsiz qida davranışlarının formalaşma səviyyəsi;
- maarifləndirici materialların başadüşülmə dərəcəsi;
- müxtəlif sosial qrupların tədbirlərdə iştirak səviyyəsi;
- iştirakçıların tədbirlərdən razılıq səviyyəsi;
- sosial media və digər rəqəmsal platformalarda məlumatların əhatə dairəsi;
- maarifləndirmədən sonra davranış dəyişikliklərinin müşahidə edilməsi.

Sosial iş tədqiqatlarında sorğu, müsahibə, müşahidə və fokus qrup kimi metodlardan istifadə etməklə maarifləndirmə fəaliyyətinin real nəticələrini müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn, tədbirdən əvvəl və sonra eyni iştirakçılara qida təhlükəsizliyi ilə bağlı sualların verilməsi onların bilik səviyyəsində baş verən dəyişiklikləri müəyyən etməyə imkan verir.

Ailədaxili zorakılığın aradan qaldırılmasının mühüm aspektləri

Türənə Mahmudova

Açar sözlər: *ailədaxili zorakılıq, sosial problemlər, psixoloji dəstək, hüquqi mexanizmlər, profilaktika, sosial iş*

Keywords: *domestic violence, social issues, psychological support, legal mechanisms, prevention, social work*

Ailədaxili zorakılıq cəmiyyətin sosial strukturuna mənfi təsir göstərən və geniş yayılmış problemlərdən biri kimi diqqət mərkəzindədir. Bu problem təkcə fərdi səviyyədə deyil, həm də ailə münasibətlərinin pozulması, uşaqların inkişafına mənfi təsir və sosial sabitliyin zəifləməsi kimi nəticələrlə müşayiət olunur. Müasir dövrdə ailədaxili zorakılıq yalnız fiziki zorakılıq kimi deyil, həm də psixoloji, iqtisadi və emosional təzyiq formalarında özünü göstərir (Bağırılı və Abbasova, 20231, s. 23–24).

Mövzunun aktuallığı onunla izah olunur ki, ailədaxili zorakılıq halları bir çox hallarda gizli qalır və qurbanlar müxtəlif səbəblərdən bu barədə məlumat verməkdən çəkinirlər. Bu isə problemin real miqyasının müəyyənləşdirilməsini çətinləşdirir. Bu baxımdan, zorakılığın qarşısının alınması və aradan qaldırılması üçün kompleks yanaşmanın tətbiqi zəruridir.

Ailədaxili zorakılığın mahiyyəti və yaranma səbəbləri

Ailədaxili zorakılıq ailə üzvlərindən birinin digərinə qarşı məqsədli şəkildə fiziki və ya psixoloji zərər yetirməsi ilə xarakterizə olunur. Bu proses çox zaman güc balansının pozulması və dominantlıq münasibətləri ilə bağlı olur. Zorakılıq yalnız bir hadisə kimi deyil, təkrarlanan davranış modeli kimi də özünü göstərə bilər (Bowlby, 2020, s. 113–115).

Zorakılığın yaranma səbəbləri kompleks xarakter daşıyır. Sosial-iqtisadi problemlər, xüsusilə işsizlik və maddi çətinliklər ailədaxili gərginliyin artmasına səbəb olur. Bundan əlavə, patriarxal dəyərlər və gender stereotipləri bəzi hallarda zorakılığın “normallaşdırılmasına” gətirib çıxarır. Uşaqlıq dövründə zorakılığa məruz qalan şəxslərin gələcəkdə eyni davranış modelini təkrarlaması da geniş yayılmış hallardandır (Carol, 2024, s.79–81).

Digər mühüm amillərdən biri də alkoqol və digər zərərli vərdişlərin təsiridir. Bu faktorlar insanın davranışına nəzarəti zəiflədir və aqressiyanın artmasına səbəb olur. Beləliklə, ailədaxili zorakılıq tək səbəbdən deyil, müxtəlif amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır.

Hüquqi mexanizmlər və onların rolu

Ailədaxili zorakılığın aradan qaldırılmasında hüquqi mexanizmlər əsas vasitələrdən biri hesab olunur. Müasir hüquq sistemlərində zorakılıq qurbanlarının müdafiəsi və hüquqlarının təmin olunması üçün müxtəlif qanunvericilik aktları mövcuddur. Bu qanunlar zorakılıq törədən şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunmasını və zərərçəkmişlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsini nəzərdə tutur (İsmayılova, 2022, s. 94–95).

Hüquqi mexanizmlər çərçivəsində qoruyucu orderlərin tətbiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu tədbir zərərçəkmiş şəxsin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə zorakılıq törədən şəxsin müəyyən məsafədə saxlanmasını və ya onunla əlaqəsinin məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Eyni zamanda, hüquq-mühafizə orqanlarının operativ müdaxiləsi də vacib şərtlərdən biridir. Lakin bəzi hallarda qanunların mövcudluğu onların effektiv tətbiqini tam təmin etmir. Praktikada hüquqi prosedurların mürəkkəbliyi, qurbanların hüquqlarından kifayət qədər məlumatlı olmaması və sosial təzyiqlər bu mexanizmlərin effektivliyini azalda bilər. Buna görə də hüquqi tədbirlərlə yanaşı, digər dəstək mexanizmlərinin də tətbiqi vacibdir.

Sosial və psixoloji müdaxilə yolları

Ailədaxili zorakılığın aradan qaldırılması yalnız hüquqi tədbirlərlə məhdudlaşmamalıdır. Bu sahədə sosial iş və psixoloji dəstək mühüm rol oynayır. Zorakılığa məruz qalan şəxslər çox vaxt travmatik vəziyyətdə olduqları üçün onların reabilitasiyası xüsusi yanaşma tələb edir (Məmmədova, 2022, s. 83–85).

Psixoloji dəstək xidmətləri qurbanların emosional vəziyyətinin stabilizasiyasına və onların sosial həyata yenidən adaptasiyasına kömək edir. Bu prosesdə fərdi və qrup terapiyaları, psixoloji konsultasiyalar və krizis müdaxilə proqramları geniş istifadə olunur.

Sosial işçilər isə zərərçəkmiş şəxslərin ehtiyaclarını qiymətləndirərək onlara uyğun xidmətlər göstərir. Bu xidmətlərə müvəqqəti sığınacaq, hüquqi məsləhət, məşğulluq imkanlarının yaradılması və sosial reinteqrasiya daxildir.

Belə kompleks yanaşma zorakılığın uzunmüddətli təsirlərinin azaldılmasına imkan verir.

Maarifləndirmə və profilaktikanın əhəmiyyəti

Ailədaxili zorakılığın qarşısının alınmasında maarifləndirmə tədbirləri mühüm rol oynayır. Cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrində bu mövzu ilə bağlı məlumatlılığın artırılması zorakılıq hallarının azalmasına səbəb ola bilər (Məmmədova, 2022, s. 154–155).

Maarifləndirmə tədbirləri çərçivəsində təhsil müəssisələrində xüsusi proqramların həyata keçirilməsi, mediada sosial kampaniyaların təşkili və gender bərabərliyinin təşviqi vacibdir. Bu tədbirlər insanların zorakılığa münasibətinin dəyişməsinə və onun qəbuledilməz davranış kimi dərk olunmasına kömək edir.

Profilaktik yanaşma isə zorakılıq baş verməzdən əvvəl risk faktorlarının aradan qaldırılmasına yönəlmişdir. Bu baxımdan ailə institutunun möhkəmləndirilməsi, sağlam ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması və konfliktlərin sülh yolu ilə həlli metodlarının öyrədilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Ailədaxili zorakılığın aradan qaldırılması çoxşaxəli və kompleks yanaşma tələb edən bir prosesdir. Bu problemin effektiv həlli üçün hüquqi, sosial və psixoloji mexanizmlərin birgə tətbiqi vacibdir. Eyni zamanda, maarifləndirmə və profilaktik tədbirlər zorakılığın qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır.

Nəticə etibarilə qeyd etmək olar ki, ailədaxili zorakılıqla mübarizə yalnız dövlət qurumlarının deyil, bütövlükdə

cəmiyyətin birgə söylərini tələb edir. Bu istiqamətdə davamlı və sistemli fəaliyyət göstərildiyi təqdirdə daha sağlam və təhlükəsiz ailə mühitinin formalaşdırılması mümkündür.

Ədəbiyyat

Bağırılı, A., Abbasova, Q. (2023). *Sosial təhlükəsizlik* (Dərs vəsaiti). Mütərcim.

Bowlby, J. (2020). *Attachment and loss: Loss, sadness and depression*. Basic Books.

Carol, H. M. (2024). *Social work practice*. The Free Press.

İsmayılova, E. S. (2022). *Fərdlər, qruplar və ailələrlə sosial iş* (Dərs vəsaiti). Füyuzat.

Məmmədova, R. O. (2022). *Sosial işə giriş* (Dərs vəsaiti). Füyuzat.

Uşaq hüquqlarının qorunması mexanizmləri: sosial iş kontekstində nəzəri və praktiki yanaşmalar

Ayxan Məmmədov

Açar sözlər: *uşaq hüquqları, sosial iş, müdafiə mexanizmləri, sosial xidmət, profilaktika, rehabilitasiya*

Keywords: *children's rights, social work, protection mechanisms, social service, prevention, rehabilitation*

Cəmiyyətin gələcək inkişafının və dayanıqlı sosial rifahının təmin olunması, ilk növbədə, uşaqların hüquq və azadlıqlarının qorunmasından, onların fiziki, psixoloji və sosial baxımdan təhlükəsiz mühitdə böyüməsindən asılıdır. Müasir dövrdə uşaq hüquqlarının qorunması təkcə hüquq-mühafizə orqanlarının və ya inzibati strukturların birtərəfli vəzifəsi deyil, həm də multidissiplinar elmi yanaşma tələb edən sosial iş peşəsinin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Sosial iş uşaqların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, risk qrupunda olan ailələrə operativ dəstək göstərilməsi və dövlət qurumları ilə vətəndaşlar arasında effektiv kommunikasiyanın qurulmasında həlledici rol oynayır. Azərbaycan Respublikasında uşaq hüquqlarının qorunması sahəsində son illərdə mühüm hüquqi-institusional addımlar atılmış, beynəlxalq konvensiyalara bu sahədə həyata keçirilmiş və milli qanunvericilik bazası təkmilləşdirilmişdir.

Lakin sürətli sosial-iqtisadi dəyişikliklər, miqrasiya prosesləri, ailədaxili münasibətlərdəki psixoloji gərginliklər və yeni rəqəmsal təhdidlər uşaqların hüquqlarının müdafiəsi mexanizmlərinin daim yenilənməsini və elmi müstəvidə daha dərinlən təhlil edilməsini zəruri edir. Bu baxımdan, təqdim olunan tədqiqat işinin əsas məqsədi sosial iş kontekstində uşaq hüquqlarının qorunması mexanizmlərinin nəzəri əsaslarını öyrənmək, praktiki tətbiq zamanı ortaya çıxan sistemli maneələri müəyyənləşdirmək və onların aradan qaldırılması istiqamətində elmi əsaslı təkliflər irəli sürməkdir.

Tədqiqatın qarşısına qoyulan vəzifələrə uşaq hüquqlarının beynəlxalq və milli qanunvericilikdəki yeri, sosial iş praktikasında tətbiq olunan preventiv, reaktiv və reabilitasiya mexanizmlərinin təhlili, həmçinin mövcud kadr və qurumlararası əməkdaşlıq çətinliklərinin öyrənilməsi daxildir. Burada iki istiqamət diqqəti cəlb edir:

1. Uşaq hüquqlarının qorunmasının nəzəri-hüquqi və fəlsəfi əsasları.

Uşaq hüquqlarının beynəlxalq miqyasda qorunması sistemi XX əsrin ikinci yarısından etibarən humanizm prinsipləri üzərində sürətlə formalaşmağa başlamışdır. Bu sahədə təməl sənəd rolunu oynayan 1989-cu il tarixli BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası uşaqların dörd əsas fundamental prinsipini – ayrıseçkiliyə yol verilməməsi, uşağın mənafeyinin üstünlüyü, yaşamaq və inkişaf etmək hüququ, eləcə də uşağın fikrinə hörmət edilməsi prinsiplərini bəşəriyyət qarşısında öhdəlik kimi qoymuşdur. Sosial iş nəzəriyyəsi bu prinsiplərlə birbaşa əlaqədardır, çünki sosial işin fəlsəfəsi insan ləyaqətinə hörmət, sosial ədalət və fərdlərin səlahiyyətləndirilməsi ideyalarına əsaslanır.

Elmi ədəbiyyatda uşaq hüquqlarının qorunması mexanizmləri üç əsas səviyyəyə bölünür və hər bir səviyyə özünəməxsus funksional xüsusiyyətlərə malikdir:

- Beynəlxalq və regional mexanizmlər: BMT-nin Uşaq Hüquqları Komitəsi, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququ və beynəlxalq QHT-lərin monitoring hesabatları vasitəsilə dövlətlərin öhdəliklərinin izlənilməsi.
- Milli qanunvericilik mexanizmləri: Ölkə Konstitusiyası, Ailə Məcəlləsi, “Uşaq hüquqları haqqında” Qanun, Cinayət və İnzibati Xətalər məəcəllələrinin uşaqların hüquqpozmalardan qorunmasına yönəlmiş sərt normaları.
- İcma və təşkilati mexanizmlər: Yerli icra hakimiyyəti yanında qəyyumluq və himayə komissiyaları, uşaq sığınacaqları, sosial xidmət mərkəzləri və peşəkar sosial işçilərin birbaşa sahəvi fəaliyyət mexanizmləri.

Tarixi inkişaf kontekstindən baxdıqda uşaqlara qarşı münasibət xeyriyyəçilik modelindən hüquqi əsaslı insan hüquqları modelinə keçid etmişdir. Sosial iş peşəsi məhz bu keçidin praktiki təminatçısıdır. Uşaqların müdafiəsi təkcə hüquqların kağız üzərində yazılması deyil, onların real şəkildə həyata keçirilməsi üçün maddi, psixoloji və sosial şəraitin yaradılmasını tələb edir.

2. Sosial iş praktikasında müdafiə mexanizmlərinin təhlili və təsnifatı

Sosial iş praktikasında uşaq hüquqlarının müdafiəsi prosesi reaktiv xarakter daşımamalı, əksinə, əsasən, profilaktik strategiyalara əsaslanmalıdır. Lakin mövcud realıqda həm profilaktik, həm də böhran vəziyyətlərinə operativ müdaxilə mexanizmləri paralel şəkildə tətbiq olunur. Sosial işçilər ailə

daxili zorakılıq, baxımsızlıq, istismar və ya təhsildən yayınma halları ilə qarşılaşdıqda xüsusi elmi alətlərdən istifadə edirlər.

Sosial işçinin fəaliyyəti təkrar hüquqpozmaların qarşısını almaqla yanaşı, zərər çəkmiş uşaqların cəmiyyətə səmərəli şəkildə qayıtmasını təmin edən multidissiplinar körpü rolunu oynayır. Keys menecment yanaşması bu prosesdə hər bir uşaq üçün fərdi inkişaf və müdafiə planının hazırlanmasını şərtləndirir.

3. Uşaq hüquqlarının müdafiəsində mövcud problemlər və sistemli çətinliklər

Azərbaycanda və ümumilikdə bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrdə uşaq hüquqlarının qorunması mexanizmlərinin tam gücü ilə işləməsində bir sıra ciddi sistemli maneələr mövcuddur. Bu problemlər elmi ədəbiyyatda aşağıdakı əsas istiqamətlərdə qruplaşdırılır:

- Kadr potensialı və resurs məhdudiyyəti: Xüsusilə regionlarda peşəkar, ixtisaslaşmış sosial işçi ştatlarının sayının yetərsiz olması, mövcud kadrların isə yüksək iş yükü ilə üzləşməsi göstərilən xidmətin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir.
- Qurumlararası əməkdaşlığın qeyri-operativliyi: Səhiyyə, təhsil, hüquq-mühafizə orqanları və yerli icra strukturları arasında vahid elektron məlumat bazasının və avtomatlaşdırılmış xəbərdarlıq mexanizminin tam formalaşmaması.
- İcma şüuru və patriarxal stereotiplər: Cəmiyyətdə hələ də ailədaxili məsələlərə kənar şəxslərin müdaxilə etməməsi düşüncəsinin hökm sürməsi, nəticədə məişət zorakılığı və uşaq baxımsızlıq hallarının gizli qalması.

4. Mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətində elmi-praktiki tövsiyələr

Uşaq hüquqlarının qorunması mexanizmlərinin effektivliyini artırmaq və milli sosial iş təcrübəsini beynəlxalq standartlara çatdırmaq məqsədilə aşağıdakı kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir:

1. Respublika üzrə bütün ümumtəhsil məktəblərində, poliklinikalarda və rayon mərkəzlərində peşəkar sosial işçi ştatlarının qanunvericiliklə məcburi qaydada təsis edilməsi.
2. Təhsil, səhiyyə və hüquq-mühafizə qurumlarının məlumatlarını birləşdirən “Erkən xəbərdarlıq və riskli ailələrin izlənməsi” rəqəmsal platformasının yaradılması.
3. Valideyn məsuliyyətinin artırılması, uşaq hüquqları və psixoloji sağlamlıq mövzusunda kütləvi informasiya vasitələri və yerli bələdiyyələr səviyyəsində maarifləndirmə kampaniyalarının aparılması.

Aparılan hərtərəfli elmi-tədqiqat göstərir ki, uşaq hüquqlarının qorunması mexanizmləri cəmiyyətin sosial təhlükəsizliyinin və inkişafının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Sosial iş bu mexanizmlərin işlək vəziyyətə gətirilməsində, fərdlərin və ailələrin dəstəklənməsində mühüm peşəkar alətdir. Mövcud problemlərin aradan qaldırılması üçün dövlət qurumlarının qeyri-hökumət təşkilatları və yerli icmalar ilə sıx əməkdaşlıq etməsi, preventiv tədbirlərə üstünlük verilməsi və sosial xidmətlərin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi qaçılmaz zərurətdir. Yalnız bu kompleks yanaşma sayəsində hər bir uşağın təhlükəsiz, sağlam və inkişaf yönümlü mühitdə böyüməsi tam təmin edilə bilər.

Himayədar ailəyə yerləşdirilən uşaqların sosial adaptasiyası: sosial iş yanaşması

Lalə Abbaslı

Açar sözlər: *himayədar ailə, alternativ qayğı, uşaq, adaptasiya, valideyn*

Keywords: *foster family, alternative care, child, adaptation, pare*

Uşaqların adaptasiyasının təmin edilməsi ən vacib məsələlərdən biridir. Bu məqsədlə nazirlik ayda azı 1 dəfə olmaqla hər ay ailəyə səfər edir və uşağın, valideynlərin psixi, fiziki, əqli sağlamlıq vəziyyətinin, maddi imkanlarının necə olması, müqavilədə qeyd edilmiş şərtlərə nə səviyyədə əməl edilməsi ilə bağlı monitorinq aparır.

Monitorinqlər öncədən planlaşdırılmamış, yəni ailəyə xəbər verilmədən də aparıla bilər. Himayəyə götürülmüş uşaqlar ilk vaxtlarda ailəyə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkə bilərlər. Bu səbəbdən, onların yaş xüsusiyyətləri və keçmişdə yaşadığı travmalar nəzərə alınmalıdır. Himayədar ailəyə verilən uşaqlar risk qrupu hesab edilir. Bunu uşaqların keçmiş təcrübələrində müşahidə olunan zorakılıq, stressli mühit, ailə münaqişələri ilə əlaqələndirmək olar.

Çünki bioloji ailəsində özünə yaxud ailə üzvlərinin bir-birinə səsini yüksəltməsi, zorakı hərəkətlər göstərməsi, davamlı mübahisələr etməsi, valideynlərin nikahlarını sonlandırması, uşaqların seçim etmək qarşısında qalması onların yeni himayədar ailəsinə adaptasiyasında çətinlik yaradır. Uşaqlar artıq özlərini təhlükəsiz mühitdə hiss etmir, əksinə özünümüdafiəni gücləndirir və ailədə olan xırda münaqişələrə belə sərt reaksiyalar göstərə bilirlər. Bu baxımdan himayədar ailənin qarşısında duran başlıca öhdəliklərdən biri onların uşaqların fərdi ehtiyaclarına diqqət ayırması və təmin etməsidir.

Himayədar ailəyə uşaqların adaptasiya prosesində valideynlərin rolu və göstərdiyi münasibətin rolu olduqca vacibdir. Araşdırmalara əsasən 3 tip valideynlik üslubu vardır:

1. Avtoritar tip – həddən artıq kontrol istəyi olan, uşağı daim nəzarətdə saxlayan, onla bağlı qərarları özü verən tipdir. Bu tip valideynlər uşaqların sərbəst seçimlərini məhdudlaşdırır, onlar üçün ən yaxşısını etdiklərini düşünür və manipulyasiyaya meyilli olurlar.
2. Permissiv tip – burada uşaqlar qərar verməkdə və özünüifadədə daha sərbəst olurlar. Çünki valideynlər uşaqların məmnunluğunu təmin etməkdə çox həssasdırlar, nəzarət zəifdir.
3. Laqeyd tip – uşaqlar çox sərbəstdir, nəzarət, demək olar ki, yox səviyyəsindədir.

Düzgün formalaşmış valideynlik rol modeli uşaqların psixoloji vəziyyətinin bərpa edilməsində, onların ailəyə aid olma hisslərinin güclənməsində, başqaları ilə münasibətdə empatiyanın qurulmasında çox effektiv göstəricidir. Adaptasiyanı təmin etmək üçün, ilk növbədə, uşağa ailə haqqında məlumat verilməlidir, daha sonra mümkün olduğu

qədər uşağın ailə seçimində iştirakı təmin edilməlidir. Ailəyə verilməmişdən qabaq onlarla qısa görüşlər keçirməli, vaxt verilməli, keçmiş dostları, qohumları ilə münasibətləri qorunmalıdır. Dövlətlər tərəfindən himayədar ailə qayğı növündən istifadə edilməsində məhdudiyyətlərin bir sıra səbəbləri var:

1. Sosialist ölkələrdə dövlətlər uşaqlara tam nəzarəti təmin etmək üçün müəssisələrin yaradılmasına üstünlük verirlər. Liberal ölkələrdə dövlətin müdaxiləsi azalır və ailə bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürür.
2. Himayədar ailənin qurulması üçün iqtisadi xərclər çox olmalıdır, mütəxəssislər, inzibati əməkdaşlar, sosial işçilər, ailələrə verilən müavinətlərə çəkilən xərclər prosesi çətinləşdirir.
3. Mədəni dəyərlər – bəzi ölkələrdə əhali qan qohumluğu yoxdursa, himayədar ailə olmaqdan qaçınırlar. Digər bir hal odur ki, valideynlərlə yaşaya bilməyən uşaqların yalnız qohumlarla qalmasına üstünlük verildiyi üçün himayəçilik institutu formalaşa bilmir.

Alternativ qayğının bu modeli müxtəlif ölkələrdə fərqli formada həyata keçirilir. Məsələn, Sudanda uşaqlara himayədar ailələrini seçmək haqqı verilir və onlar üçün həmin ailənin evinin yaxınlığında kiçik otaq tikilir. Uşaq həmin otaqda qalır və burada əsas məqsəd onun himayədar ailədən tam asılı olmasının qarşısını almaqdır. ABŞ-da isə ailələrə himayəyə uşaq götürülməmişdən qabaq təlim keçirilir. Böyük Britaniyada coxsistemli forma tətbiq olunur; qısamüddətli himayədarlıqda uşaq ən çoxu bir neçə ay ailədə qalır, uzunmüddətlidə isə yetişkinlik dövrünə qədər proses uzanır.

Himayədar ailə modelində uşağın yeni ailə mühitinə uğurlu adaptasiyasının təmin edilməsi yalnız himayədar valideynlərin məsuliyyəti ilə məhdudlaşmamalı, bu prosesdə peşəkar sosial işçilərin sistemli və davamlı iştirakı təmin edilməlidir. Sosial işçinin əsas vəzifələrindən biri uşağın himayədar ailəyə yerləşdirilməsindən əvvəl onun fərdi və sosial ehtiyaclarının qiymətləndirilməsidir. Bu qiymətləndirmə zamanı uşağın yaşı, inkişaf xüsusiyyətləri, əvvəlki ailə təcrübəsi, emosional vəziyyəti, sosial əlaqələri, təhsil ehtiyacları, ailə münasibətləri və mövcud risk faktorları nəzərə alınmalıdır. Uşağın keçmiş təcrübəsinin öyrənilməsi onun davranışlarının düzgün interpretasiyası baxımından xüsusilə əhəmiyyətlidir. Məsələn, uşağın aqressiv, qapalı və ya etimadsız davranışı sadəcə intizamsızlıq kimi deyil, əvvəlki travmatik təcrübənin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Buna görə sosial işçinin funksiyası yalnız problemi müəyyənləşdirmək deyil, həmin davranışın yaranma səbəblərini və uşağın real ehtiyaclarını müəyyən etməkdir. Sosial işçinin digər mühüm funksiyası uşağın himayədar ailə ilə münasibətlərinin müşahidə edilməsidir. Adaptasiya prosesində uşağın ailə üzvləri ilə ünsiyyətinin xarakteri, emosional vəziyyəti, məktəbə və sosial mühitə münasibəti mütəmadi şəkildə qiymətləndirilməlidir.

Araşdırma nəticəsində müəyyən olunur ki, himayədar ailəyə yerləşdirilən uşaqların əksəriyyəti əvvəlki həyat təcrübələrindən irəli gələn müxtəlif psixoloji və sosial çətinliklərlə qarşılaşa bilirlər. Zorakılıq, ailədaxili münaqişələr, valideynlərin ayrılması, qeyri-sabit ailə mühiti, laqeyd münasibət və digər travmatik təcrübələr uşağın yeni ailə mühitinə münasibətinə təsir göstərə bilər. Bu səbəbdən uşağın himayədar ailəyə yerləşdirilməsi ilə adaptasiya prosesinin başa çatdığı düşünülməməlidir. Əksinə, yerləşdirmədən sonrakı dövr uşağın ailəyə uyğunlaşması, özünü təhlükəsiz hiss etməsi və yeni

münasibətlər sisteminə daxil olması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan himayədar ailəyə verilən uşaqların adaptasiyasının təmin edilməsində həm dövlət qurumlarının, həm sosial işçilərin, həm psixoloqların, həm də himayədar valideynlərin birgə fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sosial xidmət müəssisələrində xidmət keyfiyyəti anlayışı və onun qiymətləndirilməsi

Bəyaz Abbasova

Açar sözlər: *sosial xidmət, keyfiyyət, qiymətləndirmə, müəşirətçi yönümlü yanaşma*

Keywords: *social work, quality, evaluation, client-oriented approach*

Sosial xidmətlər, ilk növbədə, hər hansı səbəbdən sosial və ya iqtisadi ehtiyacı olan şəxslərə və ailələrə fayda vermək, onlara dəstək olmaq və insan ləyaqətinə uyğun yaşayış səviyyəsinin təmin edilməsinə töhfə vermək məqsədinə yönəlmiş xidmətlərdir (Akyüz, 2015). Sosial rifah və sosial xidmətlər baxımından effektiv xidmət anlayışının əsas şərtləri bir neçə istiqamətdə izah edilə bilər. Bunlara uyğun xidmət texnologiyalarından istifadə edilməsi, xidmətlərin nəticələrinin müəyyən göstəricilər və ölçmə üsulları vasitəsilə qiymətləndirilməsi, göstərilən xidmətlərin müəyyən edilmiş gözləntiləri nə dərəcədə qarşıladığının müəyyənləşdirilməsi, əməkdaşların məqsədlərə çatmaq üçün motivasiya edilməsi və dəstəklənməsi, həmçinin xidmət alanların ehtiyaclarına uyğun zəruri xidmətlərin müəyyənləşdirilməsi və onların davamlılığının təmin edilməsi daxildir (Koçak & Taşçı, 2018, s. 80).

Sosial xidmət peşəsində ümumi keyfiyyət idarəetməsinə ehtiyacın əsas səbəblərindən biri müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərilməsinə baxmayaraq, xidmətlərin vahid yanaşma əsasında təşkil edilməsi və müəyyən ümumi xidmət standartlarına uyğun göstərilməsinin zəruriliyidir. Bu baxımdan Gummer və McCallion tərəfindən aparılan tədqiqatda ümumi keyfiyyət idarəetməsinə ehtiyacın yaranmasının əsas səbəbləri aşağıdakı kimi göstərilmişdir:

1. Təşkilat daxilində bütün əməkdaşlar tərəfindən vahid və ümumi terminologiyadan istifadə edilməsinə ehtiyacın olması;
2. Mövcud hesabatların hazırlanması prosesinin təkmilləşdirilməsi və daha sadə, aydın və praktik formaya salınmasına olan ehtiyacın artması;
3. Qərarların qəbul edilməsi, fəaliyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması və uyğun hesabatların hazırlanması üçün daha səmərəli və ölçülə bilən metodlara ehtiyacın artması;
4. İdarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi prosesində həm müraciətçiyönümlü, həm də mütəxəssisyönümlü yanaşmanın daha fəal şəkildə tətbiq edilməsinə ehtiyacın yaranması;
5. Rəhbər və icraçı əməkdaşlar arasında ikitərəfli kommunikasiya zamanı meydana çıxan biləcək risklərin və anlaşılmazlıqların aradan qaldırılmasına ehtiyacın olması;
6. Əməkdaşların iş planlarının hazırlanması, kadr seçimi, keyfiyyət təminatı və müraciətçiyönümlü idarəetmə fəaliyyətlərinin zəruriliyinin vurğulanması (Gummer & McCallion, 2014).

Bu səbəblərdən ümumi keyfiyyət idarəetməsinə yanaşmanın təkmilləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki bu yanaşma fərdi fərqliliklərdən irəli gələn anlaşılmazlıqların və

ziddiyyətlərin, eləcə də standartlaşdırılmamış xidmət anlayışının qarşısının alınmasına imkan yaradır. Xidmət keyfiyyəti, əsasən, xidmət alan şəxslərin xidmət təminatçısından gözləntiləri ilə həmin xidmət təminatçısının faktiki fəaliyyətinin müqayisəsi əsasında müəyyən edilir (Çatı Kahraman, 2008, s. 241). Xidmətin faktiki nəticələrinin gözləntiləri üstələməsi halında xidmət keyfiyyəti yüksək, əksinə, göstərilən xidmət gözləntiləri qarşılamadıqda onun keyfiyyəti qeyri-qənaətbəxş kimi qiymətləndirilir.

Keyfiyyət anlayışı dedikdə isə, müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən fərqli aspektlərdən izah edilsə də, ümumi olaraq məhsul və ya xidmətin fərdi və ictimai ehtiyacları ödəmək qabiliyyəti kimi xarakterizə olunur (Yıldırım, 2005, s. 19). Bu baxımdan keyfiyyət yalnız məhsul və ya xidmətin müəyyən standartlara uyğunluğu ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda onun istifadəçilərin ehtiyac və gözləntilərinə nə dərəcədə cavab verməsi ilə də əlaqəlidir.

Bu yanaşma sosial xidmət müəssisələrində xidmətin keyfiyyəti yalnız xidmətin təqdim edilməsi faktı ilə deyil, göstərilən xidmətin şəxsin ehtiyaclarına uyğunluğu, əlçatanlığı, səmərəliliyi, davamlılığı və xidmət alanın məmnuniyyətinin təmin edilməsi ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan xidmət keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi yalnız xidmətin göstərilib-göstərilməməsi ilə məhdudlaşmır. Burada xidmət alan şəxsin gözləntiləri, xidmətin faktiki nəticələri, işçilərin peşəkarlığı və davranışı, xidmətin əlçatanlığı, operativliyi və fərdi ehtiyacları uyğunluğu mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə sosial xidmətlərdə keyfiyyətin qiymətləndirilməsi xidmət alan şəxslərin fərdi və sosial ehtiyaclarının nə dərəcədə qarşılandığı, xidmət prosesində onların hüquq və ləyaqətinin qorunması və

göstərilən xidmətin real sosial nəticələrinin nəzərə alınmasını tələb edir (Kıpçak, et al., 2019, s. 19).

Sosial xidmət sahəsində qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyət perspektivlərini araşdıran E.İsmayılova qeyd edir ki, sosial problemlərə diqqət yetirən və sosial iş və xidməti yerinə yetirən vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları sosial rifah dövlətinə nail olmaq üçün çox vacibdir. Eyni zamanda vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları ixtisaslaşmış, peşəkar kadrlarla öz məqsədlərinə doğru daha stabil, planlı və dəqiq şəkildə irəliləyə bilir və dövlətin kifayət qədər diqqət göstərmədiyi sahələrə maraq çəkir (İsmayılova, 2025, s.7).

Sosial xidmət müəssisələrində keyfiyyət idarəetməsi ilə bağlı apardığı tədqiqatda Özcan xidmət keyfiyyətinin xidmət alan şəxslər tərəfindən aşağı səviyyədə qəbul edilməsinə səbəb olan bir sıra amilləri müəyyən etmişdir. Bu amillər sırasında məlumat çatışmazlığı, xidmətin təqdim edilməsində yol verilən səhvlər, müəyyən edilmiş standartlardan kənarlaşmalar və kommunikasiya çatışmazlıqları xüsusi yer tutur. Müəllif, həmçinin sosial xidmət müəssisələrində göstərilən xidmətləri əvvəldə qeyd olunan on keyfiyyət ölçüsü əsasında qiymətləndirmiş və sosial xidmət müəssisələrində xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə bağlı bir sıra təkliflər irəli sürmüşdür. Tədqiqat nəticəsində sosial xidmət müəssisələrində Ümumi Keyfiyyət İdarəetməsinin həm idarəetmə, həm də funksional baxımdan tətbiqinin zəruri olduğu qənaətinə gəlinmişdir (Özcan, 2011).

Bütün bu təriflərdən çıxış edərək, Ümumi Keyfiyyət İdarəetməsini müraciətçilərin ehtiyac, istək və gözləntilərinin qarşılanması, eləcə də fəaliyyət nəticələrində mükəmməlliyə nail olunması məqsədilə bütün proseslərdə qüsursuzluğun və

“sıfır xəta” prinsipinin davamlı şəkildə təmin edilməsini nəzərdə tutan müasir idarəetmə yanaşması kimi xarakterizə etmək mümkündür. Bu yanaşma müəssisənin həm daxili, həm də xarici maraqlı tərəflərinin prosesə fəal iştirakını, təşkilati və idarəetmə strukturunda insan amilinin ön plana çıxarılmasını, davamlı təlim və komanda işinin təşviq edilməsini əsas götürür. Eyni zamanda, xidməti keyfiyyətin idarə olunması davamlı inkişaf prinsipinə əsaslanaraq müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını və bütün bu proseslərin yüksək məsuliyyət hissinə malik liderlik anlayışı əsasında həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Ədəbiyyat

- Akyüz, B. (2015). Sosial hizmet kurumlarında toplam kalite yönetimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, Özel Sayı*, 21–36.
- Çatı Kahraman, E. A. (2008). *Hizmet pazarlaması ve hizmet kalitesi*. Asil Yayın Dağıtım.
- Gummer, B., & McCallion, P. (2014). *Total quality management social services: Theory and practice*. Rockefeller College Press.
- İsmayılova, E. S. (2025). Sosial xidmət sahəsində qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyət perspektivləri. *Qədim Diyar*, 7(8), 7–13.
<https://aem.az/sosial-xidmet-sahesinde-qeyri-hokumet-teskilatlarinin-fealiyyet-perspektivleri>
- Kıpçak, E., Çavdar, E., & Önal, E. (2019). Sosyal hizmetlerde kalite: Van ili uygulaması. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(1), 15–28.
<https://doi.org/10.25287/ohuiibf.354738>

- Koçak, O., & Tařçı, A. (2018). Toplam kalite yönetim anlayıřının sosyal hizmet kurumlarına etkisi. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 13(1), 79–89.
-  zcan, S. (2011). Sosyal hizmet kurumlarında kalite yönetimi. M. Sarıkaya (Der.), *Sosyal hizmet kurumlarında yönetim içinde* (165–189). Nobel Yayınevi.
- Yıldırım, İ. (2005). Kamu hizmetlerinde kalite yönetimi. *T rk İdare Dergisi*, 77(446), 17–39.

İnsan resursları idarəetməsində etik liderlik və sosial məsuliyyətin əməkdaş davranışına təsiri

İlkin İbrahimov

Açar sözlər: *İnsan resurslarının idarə edilməsi, etik liderlik, korporativ sosial məsuliyyət, əməkdaş davranışı, təşkilati davranış.*

Keywords: *Human resource management, ethical leadership, corporate social responsibility, employee behavior, organizational behavior.*

Müasir təşkilatlarda uğur yalnız maliyyə göstəriciləri və istehsal həcmi ilə deyil, həm də işçilərin davranışı, motivasiyası və təşkilata olan bağlılığı ilə ölçülür. Tədqiqatçılar kadrların idarə edilməsi sistemini təkcə funksional proses deyil, həm də təşkilatın strateji uğurunu şərtləndirən amil hesab edir və bu sistemin mərkəzində rəhbərin davranış nümunəsinin dayandığını nəzərdə tuturlar. Bu baxımdan liderin əxlaqi keyfiyyətləri və təşkilatın sosial məsuliyyət səviyyəsi insan resursları idarəetməsinin mərkəzi mövzularından birinə çevrilmişdir. Etik liderlik anlayışı liderin ədalətli, dürüst və şəffaf davranışını, qərar qəbulunda əxlaqi prinsiplərə əməl etməsini əhatə edir. Bu davranış təkcə liderin öz fəaliyyətində deyil, kommunikasiya və mükafatlandırma vasitəsilə işçilər arasında yayılmasında da özünü göstərir.

Korporativ sosial məsuliyyət (KSM) isə təşkilatın öz maliyyə maraqlarından kənara çıxaraq cəmiyyətə, ətraf mühitə və maraqlı tərəflərə qarşı daşdığı öhdəlikləri ifadə edir. Azərbaycan iqtisadi ədəbiyyatında da bu mövzuya artan maraq müşahidə olunur: Tədqiqatçılar KSM-ni təşkilatın cəmiyyətlə qarşılıqlı münasibətlərinin strateji tənzimlənməsi kimi səciyyələndirir, şirkətlərin biznes proseslərində KSM və ESG prinsiplərinin tətbiqinin idarəetmə keyfiyyətinə və işçi münasibətlərinə müsbət təsirini empirik olaraq əsaslandırırlar. Azərbaycan idarəetmə ədəbiyyatında da liderlik məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir, qeyd olunur ki, lider təşkilatın missiyasının həyata keçirilməsində öncül mövqe tutmalı və kollektivdə normal, humanist münasibətlərin formalaşmasına töhfə verməlidir.

Etik liderlik: nəzəri əsaslar

Etik liderlik konsepsiyası liderin davranış nümunəsi qismində çıxış etməsinə əsaslanır. Tədqiqatçılar etik liderliyi liderin normativ cəhətdən düzgün davranışları nümayiş etdirməsi və bu davranışların qarşılıqlı münasibətlər, qərarvermə və mükafatlandırma vasitəsilə təbəçiliyində olanlara ötürülməsi kimi tərif edirlər. Etik lider üçün şəxsi əxlaqi keyfiyyətlər (dürüstlük, ədalətlik, etibarlılıq) və liderlik davranışı (əxlaqi idarəetmə, işçilərin əxlaqi davranışını təşviq etmək) əsas tutulur. Sosial öyrənmə nəzəriyyəsinə istinad edənlər göstərirlər ki, işçilər liderin davranışını müşahidə edərək öz davranış normalarını formalaşdırırlar. Beləliklə, lider əxlaqi cəhətdən nümunəvi davrandıqda, işçilər arasında da etik davranış normaları güclənir. Azərbaycan idarəetmə psixologiyası ədəbiyyatında qeyd olunur ki, liderin iş üslubu və rəhbərlik tərzii işçilərin fəaliyyət tərzinə birbaşa təsir göstərir və avtoritar yanaşmadan fərqli olaraq etik və insani münasibətlərə əsaslanan liderlik daha səmərəli hesab olunur, heyətin idarə edilməsi

strategiyasının səmərəliliyinin rəhbərliyin ədalətlik və şəffaflıq prinsiplərinə nə dərəcədə sadıq qalmasından asılı olduğu göstərilir.

Sosial məsuliyyət və insan resursları idarəetməsi

Sosial məsuliyyət təşkilatın işçilərinə, cəmiyyətə və ətraf mühitə qarşı öhdəliklərini əhatə edən çoxşaxəli anlayışdır. Sosial məsuliyyət ədalətli əməkhaqqı sistemi, əmək təhlükəsizliyi, işçilərin inkişafına investisiya və işçi hüquqlarının qorunması kimi daxili təcrübələrdə öz əksini tapır. Araşdırmalarda sosial məsuliyyət iqtisadi, hüquqi, etik və könüllü (xeyriyyəçi) məsuliyyət kimi dörd səviyyəyə ayrılır və vurğulanır ki, təşkilatlar bu səviyyələrin hamısını balanslaşdırmalıdır.

Azərbaycan təcrübəsində korporativ sosial məsuliyyətin institusional nümunələri də mövcuddur. Belə ki, Heydər Əliyev Fondunun və bir sıra iri yerli şirkətlərin həyata keçirdiyi sosial layihələr cəmiyyətin təhsil, səhiyyə və rifah səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəlmiş fəaliyyət kimi qiymətləndirilir, bir sıra tədqiqatlarda isə Azərbaycan şirkətlərində KSM təcrübəsinin hələ də, əsasən, bayram yardımları və nöqtəvi xeyriyyəçilik formasında təzahür etdiyi vurğulanır, halbuki inkişaf etmiş təcrübədə sosial məsuliyyət işçi münasibətləri, ədalətli əməkhaqqı və peşəkar inkişaf imkanları kimi daxili İRİ sahələrinə də sistemli şəkildə inteqrasiya olunmalıdır.

Etik liderliyin əməkdaş davranışına təsiri

Tədqiqatlar göstərir ki, etik liderlik – liderin nümunəvi davranışı işçi səmərəliliyinə və motivasiyasına birbaşa təsir edən amillərdəndir. Etik lider, ilk növbədə, işçilərlə güvənə əsaslanan münasibət qurur; bu etimad işçilərin liderin qərarlarına inanmasını və təşkilatın hədəflərinə könüllü tabe olmasını asanlaşdırır. Digər tərəfdən, etik lider ədalətli qərarvermə

vasitəsilə işçilərin təşkilati ədalət qavrayışını yüksəldir, bu isə, öz növbəsində, iş məmnuniyyətini və emosional bağlılığı artırır. Əksinə, əxlaqi baxımdan zəif liderlik işçilərdə sinizm, etimadsızlıq və işdən çıxma niyyətinin güclənməsinə səbəb ola bilər.

Sosial məsuliyyətin əməkdaş davranışına təsiri

Sosial məsuliyyət təşəbbüsləri işçilərin təşkilata olan qürur hissini və eyniləşdirmə səviyyəsini artırır. İşçilər öz təşkilatlarını sosial cəhətdən məsuliyyətli hesab etdikdə, bu, onların özünüdərkətmə və mənalı iş hissini gücləndirir. Nəticədə işçilər arasında işdən məmnuniyyət, təşkilata bağlılıq və işdə davamlılıq göstəriciləri yüksəlir.

Bundan əlavə, sosial məsuliyyət təşəbbüslərində iştirak – məsələn, könüllü proqramlar və icma layihələri – işçilər arasında komanda ruhunu və qarşılıqlı əməkdaşlığı gücləndirir. Bu cür təşəbbüslər sosial məsuliyyətin təşkilat daxilində bərabər imkanların yaradılması və işçi rifahının artırılması baxımından da əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

Etik liderlik və sosial məsuliyyətin qarşılıqlı əlaqəsi

Etik liderlik və sosial məsuliyyət bir-birini qarşılıqlı şəkildə gücləndirən iki amildir. Etik lider olmadan sosial məsuliyyət təşəbbüsləri formal xarakter daşıya bilər və işçilər tərəfindən səmimiyyətsiz qəbul edilə bilər. Eyni zamanda, güclü sosial məsuliyyət mədəniyyəti olmadan etik liderlik təkbəşinə təşkilatın bütün səviyyələrində davranış dəyişikliyi yarada bilməz. Buna görə İRİ strategiyaları hər iki amili – liderlik inkişafı proqramlarını və sosial məsuliyyət siyasətlərini – paralel şəkildə formalaşdırmalıdır.

Bu integrasiya nəticəsində əməkdaşların davranışında müşahidə olunan əsas dəyişikliklər aşağıdakılardır: təşkilati etimadın artması, işdən məmnuniyyətin yüksəlməsi, könüllü əlavə səy göstərmə istəyinin güclənməsi və işçi dövryyəsinin azalması. Deməli, kollektivdə sağlam psixoloji mühitin formalaşması həm rəhbərin şəxsi nümunəsindən, həm də təşkilatın sosial siyasətindən asılıdır və bu iki amil ayrılıqda deyil, məhz birgə təsir göstərdikdə davamlı nəticə verir.

Çağırışlar və praktiki tövsiyələr

Etik liderlik və sosial məsuliyyətin effektiv tətbiqi bir sıra çağırışlarla müşayiət olunur: liderlərin əxlaqi hazırlığının qeyri-bərabər səviyyədə olması, sosial məsuliyyət təşəbbüslərinin formal xarakter daşması riski və nəticələrin ölçülməsinin çətinliyi bunlardan bəziləridir. Azərbaycan biznes mühiti üçün bu, xüsusilə aktualdır. Çünki yerli şirkətlərin əksəriyyətində KSM hələ də qanunvericilik tələbi deyil, könüllü təşəbbüs xarakteri daşıdığından, onun sistemli və strateji tətbiqi əsasən rəhbərliyin şəxsi maarifləndirilməsindən asılı qalır. Bu çağırışların aradan qaldırılması üçün İRİ aşağıdakı istiqamətlərdə fəaliyyət göstərməlidir: liderlik hazırlığı proqramlarına etik qərarvermə modullarının daxil edilməsi, sosial məsuliyyət göstəricilərinin fəaliyyət qiymətləndirmə sisteminə integrasiyası və işçilərlə açıq kommunikasiya kanallarının yaradılması.

Uşaq hüquqlarının qorunmasında sosial işçinin fəaliyyəti və əsas problemlər

Günəl Şirinova

Açar sözlər: *uşaq hüquqları, sosial iş, sosial işçi, uşaq müdafiəsi, sosial xidmət*

Keywords: *child rights, social work, social worker, child protection, social services*

Azərbaycanda uşaq hüquqlarının müdafiəsinin hüquqi əsaslarından biri “Uşaq hüquqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. Qanun uşaqların sosial müdafiəsi, sosial reabilitasiyası və çətin həyat şəraitində olan uşaqlara sosial xidmətlərin göstərilməsini nəzərdə tutur. Beynəlxalq yanaşmalarda, o cümlədən UNICEF-in fəaliyyətində də sosial işçilərin uşaqların müdafiəsində mühüm rolu vurğulanır.

Uşaq hüquqları uşağın yaşından və sosial statusundan asılı olmayaraq, onun fundamental hüquqlarını əhatə edir. Buraya yaşamaq, inkişaf etmək, təhsil almaq, səhiyyə xidmətlərindən yararlanmaq, ailə mühitində yaşamaq, zorakılıq və istismardan qorunmaq, öz fikrini ifadə etmək və sosial təminat hüquqları daxildir. Uşağın hüquqlarının qorunmasına yanaşmada əsas prinsip uşağın ən yaxşı maraqlarının üstün tutulmasıdır. Sosial işçinin fəaliyyətində də bu prinsip əsas istiqamətləndirici meyarlardan biri olmalıdır.

Uşağın yerləşdirilməsi, ailədən ayrılması, sosial xidmətə yönləndirilməsi, reabilitasiya proqramına cəlb olunması və digər qərarlar qəbul edilərkən onun təhlükəsizliyi, inkişafı və psixoloji rifahı nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan sosial işçi hüquqi normaları yalnız formal şəkildə tətbiq edən şəxs deyil, həmin hüquqların uşağın real həyatında həyata keçirilməsinə yardım edən peşəkar mütəxəssisdir.

Sosial işçinin uşaq hüquqlarının müdafiəsində əsas vəzifəsi uşağın və ailənin sosial vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, mövcud problemlərin müəyyənləşdirilməsi və uyğun müdaxilə mexanizminin hazırlanmasıdır. Sosial işçi, ilk növbədə, uşağın sosial mühitini öyrənməlidir. Ailənin maddi vəziyyəti, valideynlərin məşğulluğu, ailədaxili münasibətlər, uşağın təhsil vəziyyəti, sağlamlıq problemləri, zorakılıq və baxımsızlıq riskləri sosial qiymətləndirmənin əsas istiqamətlərini təşkil edir. Sosial işçinin uşaq hüquqlarının müdafiəsində əsas vəzifəsi uşağın və ailənin sosial vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, mövcud problemlərin müəyyənləşdirilməsi və uyğun müdaxilə mexanizminin hazırlanmasıdır.

Sosial işçi, ilk növbədə, uşağın sosial mühitini öyrənməlidir. Ailənin maddi vəziyyəti, valideynlərin məşğulluğu, ailədaxili münasibətlər, uşağın təhsil vəziyyəti, sağlamlıq problemləri, zorakılıq və baxımsızlıq riskləri sosial qiymətləndirmənin əsas istiqamətlərini təşkil edir.

Bu fəaliyyət çərçivəsində sosial işçinin əsas funksiyalarına uşağın sosial vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, risk faktorlarının müəyyənləşdirilməsi, uşağın hüquqlarının pozulması hallarının aşkarlanması, uşağın və ailənin ehtiyaclarının müəyyənləşdirilməsi, sosial xidmətlərin təşkili, uşağın müvafiq dövlət və qeyri-dövlət qurumlarına yönləndirilməsi, ailə ilə

sosial işin aparılması, uşağın təhsil və səhiyyə xidmətlərinə çıxışının dəstəklənməsi, zorakılıq hallarında müdaxilənin təşkili, sosial reabilitasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi və uşağın cəmiyyətə inteqrasiyasına yardım daxildir.

Sosial xidmət işçiləri uşaqları və ailələri səhiyyə, təhsil və sosial müdafiə xidmətləri ilə əlaqələndirir, zorakılıq, istismar, laqeydlilik, ayrı-seçkilik və yoxsulluq kimi risklərin idarə edilməsində mühüm rol oynayırlar. Bu baxımdan sosial işçinin fəaliyyəti yalnız problemin nəticələrinin aradan qaldırılmasına deyil, problemin yaranmasına səbəb olan sosial amillərin müəyyənləşdirilməsinə də yönəlməlidir.

Uşaq hüquqlarının qorunması prosesində sosial işçinin fəaliyyəti ardıcıl mərhələlərdən ibarətdir. Bu mərhələlər uşağın ilkin müraciətindən başlayaraq onun vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, risklərin müəyyənləşdirilməsi, müdaxilə planının hazırlanması, xidmətlərin təşkili və nəticələrin monitorinqinə qədər davam edir.

Uşaq hüquqlarının qorunması ailənin sosial vəziyyəti ilə sıx bağlıdır. Maddi çətinlik, işsizlik, sosial təcrid, ailədaxili zorakılıq və valideyn himayəsinin zəifləməsi uşağın inkişafına və hüquqlarına mənfi təsir göstərə bilər. Buna görə sosial işçi yalnız uşaqla deyil, ailə ilə də işləməli, ailənin problemlərini və resurslarını müəyyənləşdirərək onu sosial, psixoloji, tibbi və hüquqi xidmətlərə yönləndirməlidir. Uşaqlara qarşı zorakılığın qarşısının alınması sosial işçinin əsas fəaliyyət istiqamətlərindəndir. Zorakılığın fiziki, psixoloji və cinsi formaları uşağın sağlamlığına, psixoloji inkişafına və təhsilinə ciddi təsir göstərir. Sosial işçi riskləri erkən müəyyənləşdirməli, uşağın təhlükəsizliyini təmin etməli və aidiyyəti qurumlarla əməkdaşlıq etməlidir.

Məktəb mühitində də sosial işçinin rolu böyükdür. Davranış dəyişikliklərinin, sosial təcridin və digər risklərin erkən aşkarlanması uşağa vaxtında müdaxilə etməyə imkan verir. Uşaq hüquqlarının qorunması sahəsində əsas problemlərə sosial işçilərin peşəkar hazırlığının gücləndirilməsinə ehtiyac, keysmenecmentin təkmilləşdirilməsi, qurumlararası əməkdaşlığın zəifliyi, preventiv xidmətlərin kifayət qədər inkişaf etməməsi və əhalinin sosial xidmətlər haqqında məlumatlılığının aşağı olması daxildir.

Bu problemlərin həlli üçün sosial işçilərin davamlı peşəkar inkişafı, fərdi müdaxilə planlarının hazırlanması, sosial müdafiə, təhsil, səhiyyə və hüquq-mühafizə qurumları arasında koordinasiyanın gücləndirilməsi vacibdir. Eyni zamanda ailələrə erkən sosial və psixoloji dəstək göstərilməli, icma əsaslı xidmətlər genişləndirilməli və uşaqların qərarvermə prosesində iştirakı təmin edilməlidir.

Nəticə etibarilə, uşaq hüquqlarının effektiv qorunması yalnız hüquqi mexanizmlərdən deyil, həm də peşəkar sosial xidmət sistemindən asılıdır. Sosial işçinin risklərin erkən müəyyənəşdirilməsi, ailə ilə iş, sosial xidmətlərin əlaqələndirilməsi və reabilitasiya sahəsində fəaliyyətinin gücləndirilməsi uşaqların hüquqlarının daha səmərəli müdafiəsinə imkan verir.

Sosial işçilərdə peşəkar tükənmə: risk amilləri və profilaktik yanaşmalar

Şəmsəddin Abbasov

Açar sözlər: *sosial iş, peşəkar tükənmə, emosional tükənmə, iş yükü, sosial xidmətlər, peşə rifahı*

Keywords: *social work, professional burnout, emotional exhaustion, workload, social services, occupational well-being*

Sosial iş cəmiyyətin müxtəlif sosial qruplarının rifahının yüksəldilməsinə, sosial problemlərin həllinə və insan hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmiş peşə fəaliyyətidir. Sosial işçilər uşaqlar, yaşlı şəxslər, əlilliyi olan şəxslər, aztəminatlı ailələr, zorakılıqdan zərər çəkmiş şəxslər və digər həssas qruplarla işləyirlər. Bu fəaliyyət sosial problemlərin yalnız nəzəri şəkildə öyrənilməsini deyil, insanların gündəlik həyatında mövcud olan çətinliklərə praktiki müdaxiləni də tələb edir. Sosial işçinin fəaliyyəti çox vaxt emosional baxımdan mürəkkəb vəziyyətlərlə müşayiət olunur. Ailə münaqişələri, sosial təcrid, yoxsulluq, əlillik, uşaq müdafiəsi və digər problemlərlə qarşılaşan şəxslərlə işləmək sosial işçidən yüksək peşəkar məsuliyyət və emosional dayanıqlılıq tələb edir. Eyni zamanda, iş yükünün çoxluğu, vaxt məhdudiyyəti və təşkilati resursların kifayət qədər olmaması peşə fəaliyyətində əlavə gərginlik yarada bilər.

Bu kontekstdə peşəkar tükənmə sosial iş sahəsində diqqət tələb edən mühüm problemlərdən biridir. Peşəkar tükənmə iş fəaliyyəti ilə əlaqəli xroniki stressin uğurla idarə olunmaması nəticəsində meydana çıxan sindrom kimi xarakterizə olunur. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı peşəkar tükənməni işlə əlaqəli fenomen kimi təqdim edir. Tədqiqatın məqsədi sosial işçilərdə peşəkar tükənmənin yaranmasına təsir edən əsas amilləri, onun sosial xidmətlərin keyfiyyətinə təsirini və profilaktik yanaşmaları elmi ədəbiyyat əsasında təhlil etməkdir.

1. Peşəkar tükənmənin mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri

Peşəkar tükənmə anlayışı elmi ədəbiyyatda əsasən emosional tükənmə, depersonalizasiya və peşəkar səmərəliliyin azalması ilə əlaqələndirilir.

Emosional tükənmə sosial işçinin özünü davamlı yorğun, enerjisiz və emosional baxımdan tükənmiş hiss etməsi ilə xarakterizə olunur. Depersonalizasiya isə müraciət edən şəxslərə qarşı laqeyd, məsafəli və mənfi münasibətin formalaşması ilə özünü göstərə bilər. Peşəkar səmərəliliyin azalması işçinin öz fəaliyyətini əvvəlki kimi faydalı və uğurlu hesab etməməsi, motivasiyasının zəifləməsi və peşəkar nailiyyətlərə inamının azalması ilə əlaqələndirilir.

Bu əlamətlər müxtəlif şəxslərdə fərqli intensivlikdə müşahidə oluna bilər. Bununla yanaşı, hər yorğunluq və ya işdən narazılıq halı peşəkar tükənmə hesab edilmir. Tükənmə daha çox uzunmüddətli və idarə olunmayan iş stressi ilə əlaqəli proses kimi nəzərdən keçirilir. Sosial iş sahəsində peşəkar tükənmənin öyrənilməsi yalnız işçinin fərdi rifahı baxımından deyil, həm də göstərilən xidmətlərin davamlılığı və keyfiyyəti baxımından əhəmiyyətlidir.

2. Sosial işçilərdə peşəkar tükənmənin yaranma amilləri

Sosial işçilərdə peşəkar tükənmənin yaranmasına təsir edən amillər fərdi, peşəkar və təşkilati səviyyələrdə nəzərdən keçirilə bilər. İlk növbədə, yüksək iş yükü əsas risk amillərindən biridir. Çoxsaylı müraciətlərin qəbulu, ev və müəssisə ziyarətləri, sənədləşmə, hesabatların hazırlanması və müxtəlif qurumlarla əməkdaşlıq sosial işçinin vaxt və enerji resurslarını məhdudlaşdırı bilər.

İkinci mühüm amil emosional əməkdir. Sosial işçi müraciət edən şəxslərin problemlərini dinləyərkən empatiya göstərməli, eyni zamanda peşəkar sərhədləri qorunmalıdır. Uzunmüddətli emosional gərginlik və mürəkkəb hadisələrlə təkrar qarşılaşma işçinin psixoloji resurslarına təsir göstərə bilər.

Üçüncü amil təşkilati dəstəyin kifayət qədər olmamasıdır. Rəhbərlik tərəfindən dəstəyin göstərilməməsi, qərarvermədə iştirak imkanlarının məhdudluğu, superviziya xidmətlərinin olmaması və əməkdaşlar arasında zəif kommunikasiya iş stressini artırır bilər.

Dördüncü amil peşəkar fəaliyyətin nəticələrinin dərhal görünməməsidir. Sosial işdə problemlərin həlli çox vaxt uzunmüddətli prosesdir. Bu səbəbdən sosial işçi göstərdiyi səylərin nəticəsini qısa müddətdə müşahidə etmədikdə motivasiya azalması ilə qarşılaşa bilər.

3. Peşəkar tükənmənin sosial xidmətlərin keyfiyyətinə təsiri

Peşəkar tükənmə sosial işçinin yalnız şəxsi rifahına deyil, onun peşə fəaliyyətinə də təsir göstərə bilər. Emosional və fiziki yorğunluq diqqətin azalmasına, qərarvermə prosesində çətinliklərə və işə motivasiyanın zəifləməsinə səbəb ola bilər.

Sosial xidmətlərin göstərilməsi zamanı sosial işçinin müraciət edən şəxslə empatik və hörmətli münasibət qurması vacibdir. Tükənmə halında sosial işçinin emosional resurslarının azalması ünsiyyətin keyfiyyətinə və müraciət edən şəxsin ehtiyaclarının tam qiymətləndirilməsinə təsir göstərə bilər. Bundan əlavə, peşəkar tükənmə işdən məmnunluğun azalmasına və iş yerini dəyişmək niyyətinin artmasına səbəb ola bilər.

Sosial iş sahəsində kadrların davamlılığı xidmətlərin keyfiyyətinin qorunması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Təcrübəli əməkdaşların işdən ayrılması xidmət alan şəxslərlə qurulmuş münasibətlərin və təşkilati biliklərin itirilməsinə gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan peşəkar tükənmənin qarşısının alınması yalnız işçinin öz məsuliyyəti kimi deyil, sosial xidmət təşkilatlarının idarəetmə və insan resursları siyasətinin mühüm hissəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

4. Peşəkar tükənmənin profilaktikası və sosial işçinin rolu

Peşəkar tükənmənin qarşısının alınması üçün fərdi və təşkilati tədbirlərin birgə həyata keçirilməsi zəruridir. Fərdi səviyyədə sosial işçinin özünəqayğı bacarıqlarını inkişaf etdirməsi, iş və şəxsi həyat arasında balans yaratması, istirahətə vaxt ayırması və emosional vəziyyətini izləməsi əhəmiyyətlidir. Peşəkar sərhədlərin qorunması da bu prosesin vacib hissəsidir. Sosial işçi müraciət edən şəxslərə dəstək göstərərkən onların problemlərinin tam məsuliyyətini öz üzərinə götürməməli, peşəkar rolunun imkanlarını və məhdudiyyətlərini nəzərə almalıdır.

Təşkilati səviyyədə isə iş yükünün ədalətli bölüşdürülməsi, əməkdaşların qərarvermə prosesinə cəlb edilməsi, mütəmadi superviziya və peşəkar inkişaf imkanlarının yaradılması vacibdir. Superviziya sosial işçiyə mürəkkəb hadisələri təhlil

etmək, peşəkar çətinlikləri müzakirə etmək və emosional dəstək almaq imkanı yaradır. Bununla yanaşı, sosial xidmət təşkilatlarında işçilərin psixososial ehtiyaclarının mütəmadi qiymətləndirilməsi, iş yükünün monitorinqi və risk qruplarına aid əməkdaşlara əlavə dəstəyin göstərilməsi məqsədəuyğundur. Sosial işçilərdə peşəkar tükənmə sosial xidmətlərin keyfiyyətinə, əməkdaşların peşəkar fəaliyyətinə və ümumi rifahına təsir göstərə bilən mühüm problemdir. Peşəkar tükənmənin yaranmasında yüksək iş yükü, emosional əmək, təşkilati dəstəyin məhdudluğu və mürəkkəb sosial problemlərlə davamlı qarşılaşma kimi amillər mühüm rol oynayır. Peşəkar tükənmə yalnız fərdi zəiflik və ya şəxsi məsuliyyətsizliklə izah edilə bilməz. Bu problem iş şəraiti, idarəetmə sistemi, peşəkar münasibətlər və sosial xidmətlərin təşkilati xüsusiyyətləri ilə sıx əlaqəlidir.

Sosial işçilərin peşəkar rifahının qorunması üçün özünəqayğı, emosional sərhədlərin qorunması və stressin idarə olunması ilə yanaşı, təşkilati dəstək mexanizmlərinin də gücləndirilməsi vacibdir. Superviziya, iş yükünün düzgün bölüşdürülməsi, peşəkar inkişaf və sağlam iş mühitinin yaradılması bu istiqamətdə əsas tədbirlər hesab edilə bilər.

Nəticə etibarilə, sosial işçilərin rifahına investisiya qoyulması yalnız əməkdaşların şəxsi sağlamlığının qorunmasına deyil, həm də sosial xidmətlərin davamlılığının və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

İÇİNDƏKİLƏR

CONTENTS

Afaq Zeynalova

XIII–XVI əsrlər oğuz qrupu türk dillərində folklor
üslubundan yazılı bədii üsluba keçidin dil xüsusiyyətləri 5

Oktay Rzayev

Kütləvi idmanda tibbi nəzarət və sağlamlıq məsələləri 10

Gülbəniz Mehdiyeva

Toponimik xəritələşdirmə tematik kartoqrafiyanın
istiqlalından biri kimi..... 16

Könül Abdullayeva

C.Cabbarlının əsərlərində tarixin izləri..... 19

Aynur Həşimova

Təbii-coğrafi amillərin orta əsrlərdə Qarabağın siyasi
əhəmiyyətinə təsiri 23

Nəbat Əhmədova

Qiymətləndirmənin təlim keyfiyyətinə təsiri 29

Nəzmiyyə Mehdizadə

Sosial medianın təsiri altında ingilis dilində leksik
vahidlərin semantik transformasiyası 33

Səriyyə Nəzərova

Qloballaşma dövründə ana dilinin gənclər arasında təbliği:
sosiolinqvistik və rəqəmsal mexanizmlər..... 38

Hacı Beytullah Mutlu

The Keystone of a Bright Future: the Importance of
Education With its Individual and Social Dimensions 43

Səma Həsənova

Xidmət sahələrində müştəri məmnuniyyətinin
artırılmasında sosial faktorların rolu və təkmilləşdirilməsi
mexanizmləri 46

Vüsalə Poladova

Narkomaniya və telefon asılılığı: gənclərin bilik səviyyəsi
və sosial təcrübələrinin təhlili..... 50

Leyla Sadıqzadə

Uşaq alveri qurbanlarının reabilitasiyası
və reinteqrasiyasının hüquqi-institusional mexanizmləri..... 55

İlkin Eyvazov

Sosial məsuliyyət və etik prinsiplər kontekstində uşaqların
sağlamlığının qorunması: sosial iş müdaxilələrinin rolu və
əhəmiyyəti 59

Aydan Şabanova

Sosial müdafiə proqramlarının yoxsulluğun azaldılmasında
rolu 65

Rayana Mahmudlu

Qida təhlükəsizliyi üzrə ictimai maarifləndirmə fəaliyyətində
sosial işin rolu və effektivliyi 69

Türənə Mahmudova

Ailədaxili zorakılığın aradan qaldırılmasının
mühüm aspektləri..... 74

Ayxan Məmmədov

Uşaq hüquqlarının qorunması mexanizmləri: sosial iş
kontekstində nəzəri və praktiki yanaşmalar 79

Lalə Abbashlı

Himayədar ailəyə yerləşdirilən uşaqların sosial adaptasiyası:
sosial iş yanaşması 84

Bəyaz Abbasova

Sosial xidmət müəssisələrində xidmət keyfiyyəti anlayışı
və onun qiymətləndirilməsi 89

İlkin İbrahimov

İnsan resursları idarəetməsində etik liderlik və sosial
məsuliyyətin əməkdaş davranışına təsiri 95

Günel Şirnova

Uşaq hüquqlarının qorunmasında sosial işçinin fəaliyyəti və əsas problemlər..... 100

Şəmsəddin Abbasov

Sosial işçilərdə peşəkar tükənmə: risk amilləri və profilaktik yanaşmalar..... 104

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073,
Bakı şəh., Yasamal ray-nu,
A.M.Şərifzadə 19
Tel.: +994 99 804 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: tezis.elm@gmail.com

Editorial address

AZ1073,
19 A.M.Sharifzade St.,
Yasamal Dist., Baku,
Azerbaijan
Phone: +994 99 804 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: tezis.elm@gmail.com

İmzalandı: 16.09.2026
Onlayn çap: 22.09.2026
Kağız formatı: 60x84, 1/16
H/n həcmi: 6 ç.v.
Sifariş: 223

aem.az saytında çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Yasamal ray-nu,
A.M.Şərifzadə 19
Tel.: +994 50 209 59 68
e-mail: info@aem.az

Signed: 16.09.2026
Online publication: 22.09.2026
Format: 60/84, 1/16
Stock issuance: 6 p.s.
Order: 223

It has been published on aem.az
Address: 19 A.M.Sharifzade St.,
Yasamal Dist., Baku, Azerbaijan
Phone: +994 50 209 59 68
e-mail: info@aem.az

